

74.100.5а73

П-56

Т.І.ПОНІМАНСЬКА

Моральне
виховання

**ДОШКІЛЬ-
НИКІВ**

Т. І. ПОНІМАНСЬКА

Моральне виховання **ДОШКІЛЬ- НИКІВ**

Затверджено
Міністерством освіти України
як навчальний посібник
для студентів педінститутів,
що вивчають дисципліну
«Педагогіка»

БН 37495

Р

НБ ПНУС

bn37495

Київ
«Вища школа»
1993

ББК 74.100. 5я73
П56

Рецензент — викладач *Л. В. Разнаговська* (Бердянський педагогічний інститут)

Редакція літератури з філології і педагогіки
Редактор *Н. В. Леонова*

Поніманська Т. І.

П56 Моральне виховання дошкільників: Навч. посібник. — К.: Вища шк., 1993. — 111 с.
ISBN 5-11-004147-4.

У посібнику аналізуються теоретичні основи і методи морального виховання дітей. Розглядаються філософські, історико-педагогічні, педагогічні й методичні питання морального виховання дошкільників у процесі ознайомлення з навколишнім, етичних бесід та в різних видах діяльності дітей.

Для студентів педінститутів, що вивчають дисципліну «Педагогіка».

4305000000—139

П

211—93

187—93

ББК 74.100.5я73

ISBN 5-11-004147-4 Прикарпатський університет
Василя Степанюка І. Поніманська, 1993

БІБЛІОТЕКА

ІНВ. №

Передмова

Зростання ролі моральних засад у всіх сферах соціального життя — істотна ознака духовного оздоровлення суспільства. Демократизація і гуманізація суспільних відносин — важливі процеси сучасності. Реалізація ідеї видатних гуманістів світу про людину як найвищу цінність пов'язана з проблемами виховання підростаючого покоління в душі моральних ідеалів.

Період оновлення суспільства — це й час переоцінки і оновлення моральних цінностей. Адже численні прояви бездушності, моральної безпринципності і навіть злочинності мають єдиний виток — бездуховність. Причини моральної деградації не стільки у відсутності виховання, скільки у його невідповідності справжнім духовним цінностям та інтересам людей. Виховання, засноване на закличках, гаслах, а також на заборонах і покараннях, не просто безрезультатне, — воно призводить до протилежного ефекту — породжує моральний формалізм.

«Щоб у людині утвердилась висока ідея, слід дати їй азбуку людської культури», — зазначав В. О. Сухомлинський. Моральна культура є основою виховання особистості з перших років життя. Суть морального виховання полягає у формуванні моральної позиції, ціннісних орієнтацій, інтересів і потреб особистості. В умовах оновлення і вдосконалення соціальних відносин, враховуючи, що моральна культура — це синтез моральних переконань і моральної поведінки, слід своєчасно розв'язувати завдання формування досвіду моральної поведінки, дійового засвоєння норм моралі. У зв'язку з цим зростають вимоги до якості виховної роботи з дітьми, починаючи з дитячого садка. Як педагоги, так і психологи одностайно стверджують, що дошкільний вік — період початкового становлення особистості дитини. Саме у перші роки життя

закладаються основи вихованості: розвиваються моральні уявлення, почуття, звички, які визначають подальший розвиток особистості. Значні зміни відбуваються і в мотиваційній сфері дитини-дошкільника: розвиваються цінні пізнавальні й моральні мотиви, а у старшому дошкільному віці формується їхня підпорядкованість. Втрата специфічних можливостей для морального виховання в дошкільному віці не може бути компенсована у наступні роки.

Розв'язання цих завдань великою мірою залежить від підготовки педагогічних кадрів. Програми курсу дошкільної педагогіки педагогічних вузів і училищ визначають основні питання теорії і методики морального виховання (завдання, зміст, принципи, засоби, методи і прийоми). Проте серед методик дошкільного виховання, які вивчаються в педагогічному училищі й вузі, відсутня методика морального виховання дітей.

Мета пропонованого посібника — допомогти студентам дошкільних відділів педучилищ та факультетів педагогічних вузів усвідомити суть морального виховання і його місце у загальному педагогічному процесі дитячого садка. Поряд з теоретичними питаннями висвітлено методику морального виховання в процесі бесід, різних видів діяльності дітей.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ

Значення моральних цінностей у вихованні

Виховання — це прилучення дитини до світу людських духовних цінностей. Особливої ваги сьогодні набувають такі загальнолюдські цінності, як гуманізм, патріотизм, честь, справедливість тощо. Моральні норми — основні правила всякого людського співжиття, вироблені протягом тисячоліть морального розвитку суспільства, є складовою загальнолюдської моралі. Слід підкреслити її гуманістичну спрямованість: центром моралі є людина. З найдавніших часів усі ідеології і видатні мислителі зверталися до найціннішого в світі — людини, намагалися пізнати її і вдосконалити насамперед її суто людську ознаку — моральність.

Специфіка морального виховання залежить від особливостей моралі як форми суспільної свідомості. Вона відображає соціальну дійсність у вигляді специфічних уявлень про добро і зло, що закріплюються в свідомості людей як принципи, норми, ідеали, покликані регулювати людську поведінку з метою збереження і розвитку суспільства як цілого. У більш конкретному визначенні мораль — це специфічний засіб нормативного регулювання спільного життя і діяльності людей і соціалізації особистості, засвоєння накопиченого суспільством соціально-історичного морального досвіду.

Моральні норми як засоби і форми регуляції поведінки виконують у суспільстві важливі й різноманітні функції. Вони утворюють нормативно-ціннісну систему культури суспільства, покликану забезпечити стабільність і стійкість соціальної системи, упорядковують відносини людей. Моральні цінності виступають як засоби накопичення, збереження і передачі соціального досвіду.

У процесі засвоєння соціального досвіду формується досвід індивідуальний, який виявляється в ці-

приклад, принцип гуманізму конкретизується чуйністю, взаємодопомогою, повагою до людини тощо). Моральні норми регулюють якусь певну сторону в поведінці людини, вони існують у ієрархії, яка визначає зміст принципів, що характеризуються даними нормами. В свою чергу, моральна норма складається з набору конкретних *правил поведінки*, які визначають способи дії у конкретних ситуаціях (наприклад, бути ввічливим означає вітатись із знайомими, додаючи до привітання особисте звернення до того, кому воно адресоване: «Добрий день, Іване Івановичу!»). Дотримання людиною окремих правил поведінки свідчить про її моральну зрілість лише у зв'язку з аналізом спрямованості її поведінки. Тобто, моральні норми передбачають конкретні правила, але не зводяться лише до них. Показником вихованості людини є поведінка, що відповідає духові моральних принципів і норм: «Ніяка сукупність норм не може стати універсальним керівництвом для поведінки людини, оскільки не може охопити всього багатства і різноманітності суспільного життя»¹.

Моральні норми істотно відрізняються від інших видів соціальних вимог (юридичних, адміністративних). Вони не так суворо вимагають обов'язкового виконання як норми права, які встановлюються і підтримуються державними органами. Правові норми чітко визначають належний спосіб поведінки і навіть санкціонують покарання за його порушення. У дотриманні моральних норм людина більш самостійна, вони підкріплюються переконаннями, волею, совістю людини, а також громадською думкою. Людині не байдуже її становище серед інших людей, моральна рівність, позитивна оцінка з боку навколишніх. Оцінка стає джерелом моральних почуттів, і цим сприяє емоційно усвідомленому засвоєнню моральних вимог. Тим часом у практиці виховної роботи не завжди враховують специфіку засвоєння моральних цінностей. Як правило, вихованцям пред'являють вимоги, акцентуючи увагу на можливих наслідках порушення їх. Звідси — розходження в поведінці за відсутності постійного контролю з боку педагога (часто діти поводяться, як їм зручно) і в умовах педагогічної оцінки (так,

¹ Философская энциклопедия.— М., 1976.— Т. 4.— С. 100.

як говорить педагог). Якщо врахувати, що вимоги педагогів, батьків, навколишніх можуть бути різними, навіть полярними, то зрозумілою стає одна з поширених причин формальної поведінки, розходження у знанні моральної норми та її виконанні. У частини вихованців складається уявлення про необов'язковість моральної поведінки. Тому моральне виховання має на меті не лише сформувати знання про норми і звички моральної поведінки, а й виховати моральну спрямованість особистості. Вихована людина — та, в якій сформовані потреби, прагнення моральної поведінки. Інакше кажучи, справді вихована людина не та, яка може поводитися морально, а та, яка не може поводитися інакше.

Регулятивна функція моральних цінностей полягає у тому, що вони спонукають «смысловим впливом» закладених у них цінностей. За теорією О. М. Леонтьєва, «...власне психічним фактом — фактом мого життя і є те, що я оволодіваю чи не оволодіваю даним знанням і засвоюю його, і те, наскільки я ним оволодіваю і чим воно стає для мене, моєї особистості; останнє залежить від того, який суб'єктивний, особистісний зміст воно для мене має»¹. Моральні вимоги лише тоді стають регуляторами поведінки, коли зміст їх відчутий особистістю, внутрішньо прийнятий. Саме тому у вихованні такою малоефективною є мотивація «Ви повинні...» Педагогічна майстерність у тому, щоб підвести людину до самостійного вибору. Не випадково одна з найвпливовіших ідеологій, що існують у світі, — релігія — заснована на вірі, а не на переконанні, і звертається не до всіх, а до кожного особисто; головні релігійні заповіді складають значну основу загальнолюдських цінностей. Слід зазначити, що і сьогодні, коли люди стали більш вільними у виборі світогляду, способу життя і мислення, нерідко доводиться чути такі судження, ніби люди, які не вірують у Бога, повністю позбавлені духовної культури і духовного світу. На нашу думку, такий підхід небезпечний саме спробою нав'язати всім людям єдиний спосіб моральної самореалізації. Не заперечуючи морального значення релігії, зазначимо, що духовність — значно ширше поняття, яке характеризує багатогран-

¹ Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики.— М., 1972.— С. 513.

ність сучасної культури людини. До загальнолюдських цінностей поряд з релігійними заповідями входять і моральні надбання, вироблені й перевірені багатьма поколіннями людей різних часів, народів, вірувань (у тому числі й атеїстами). Саме тому у Всесвітній декларації прав людини зазначено, що «...освіта повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості й дружбі між усіма народами, расовими і релігійними групами» (ст. 26). Не випадково ми вживаємо термін «засвоїти», що означає зробити моральні норми надбанням особистості, її свідомості й поведінки.

Механізм втілення моральних норм у індивідуальній поведінці складається з таких компонентів, як інформативний — знання норми й усвідомлення її значення, виходячи з моральних принципів; мотиваційний — бажання виконувати; компонент поведінки — дія по виконанню, тобто вчинок чи кілька вчинків. Під вчинком розуміють спосіб вибору поведінки. Тому в оцінці поведінки слід виходити не лише з результату вчинку, а враховувати, під впливом яких мотивів він здійснений. Оскільки в основі механізму засвоєння моральних цінностей лежить усвідомлено емоційне ставлення до них, завдання виховання — створити відповідні умови для формування такого ставлення. В цьому питанні масова практика хибує як на недооцінку ролі свідомості й етичної освіти, так і на крайній вербалізм, переважне роз'яснення принципів і норм у відриві від організації відповідної поведінки.

Отже, процес засвоєння моральних цінностей здійснюється як на раціональному рівні — коли норми сприймаються як необхідне, доцільне і корисне для суспільства і для самої людини, так і на особистісному — коли моральні вимоги перетворюються на життєву потребу особистості, звичку діяти відповідно до суспільних зразків. Мотивом реалізації на даному рівні виступає сама норма як єдино вірний і можливий спосіб поведінки.

Слід підкреслити, що реалізація моральних цінностей у поведінці людини обов'язково передбачає її прилучення до узагальненого досвіду людських взаємин. Засвоєння моральних цінностей починається ще до того, коли людина починає замислюватись над значенням соціальних вимог, до теоретичного осмислення їх. Початковий етап засвоєння норм — практичне оволодіння формами моральної діяльності навколишніх

людей, яке в індивідуальний досвід входить як певні способи поведінки відповідно до вимог дорослих. Для дитини моральні цінності виступають не як узагальнення, а як конкретні форми діяльності, що виконуються у перших колективах (сім'ї, дитячому садку), у яких вона починає формуватись як особистість.

Оволодіння першими простими навичками моральної поведінки ще не означає засвоєння моральної норми. Необхідне формування моральних стимулів, мотивів, здатних втілити ту чи іншу цінність у акт поведінки, дію. Вчинок набуває морального змісту тоді, коли у ньому виявляється ставлення до інших (людей, груп людей, суспільства). Наступний етап засвоєння моральних цінностей, таким чином, пов'язаний з усвідомленою практикою вчинків, з моральним вибором. На даному етапі особливого значення у вихованні набувають педагогічні умови організації моральної практики вихованців. Взаємовідносини дітей з членами сім'ї, дорослими, однолітками та іншими людьми повинні бути організовані таким чином, щоб у них була втілена модель тих моральних цінностей, якими оволодівають діти (повага, турбота тощо), а також можливість самостійного вибору способу поведінки.

Головне завдання виховання, як зазначав С. Л. Рубінштейн, полягає у тому, щоб тисячами ниток зв'язати людину з життям так, щоб з усіх боків перед нею вставали значимі привабливі цілі: «Виховна робота, яка обмежується пред'явленням певних суспільних вимог, не враховує, що виконання зовні поставлених вимог легко може перетворитися на лише зовнішнє виконання їх. Метою ж повинне бути формування в людини таких внутрішніх прагнень, які відповідають не букві, а духу моральних вимог суспільства, з яких у порядку внутрішньої закономірності випливає б моральна поведінка»¹. Виховний ефект досягається взаємозв'язком моральної освіти, формуванням гідних моральних почуттів, накопиченням досвіду моральної поведінки.

Дитина прилучається до світу людських цінностей не у формі споглядання, а діяльно, активно. Завдання педагога — допомогти дитині усвідомити основи цього світу.

¹ Рубінштейн С. Л. Принципы и пути развития психологии. — С. 138.

Питання морального виховання в історії педагогіки

Питання про те, як потрібно жити серед інших людей, бентежить людину з прадавніх часів, коли вона почала усвідомлювати себе людиною. Перші прості норми моралі склалися в умовах розвинутої родової общини у безпосередньо наочній формі звичаїв і лише пізніше оформилися у поняття. Протягом віків виховний досвід численних поколінь створив народну педагогіку, в якій моральні норми набули характеру традицій. Педагогіка народного виховання — це свідома діяльність, що має на меті формування у підрастаючого покоління духовних якостей, що відповідають народному ідеалу особистості. Видатний український поет і філософ Григорій Сковорода зазначав: «...правильне виховання криється в природі самого народу, як вогонь і світло в кремені»¹. Народний ідеал всебічного розвитку особистості відбито в усній народній творчості. У творах фольклору пропагуються ті риси людини, які народ схвалював, і засуджуються ті, які зневажалися народним уявленням як негідні. Центральні теми зразків народної мудрості — сімейне виховання і праця людей, тобто головні чинники морального формування особистості. Прислів'я, приказки, пісні, казки, загадки — все це скарби виховного досвіду народу, в яких влучно, змістовно і цікаво втілено моральні категорії добра і зла, правди і кривди, совісті й безчестя. Народна мораль засуджує брехунів, нечем, тих, хто не поважає старших, зводить наклепи, кепкує з інших, не надає допомоги, зраджує, лицемірить. Повага до людей, доброта, чесність, щирість, вірність, любов, відвага завжди перемагають у боротьбі проти злих сил. Виховувати дитину моральною повинні насамперед батьки. Працьовитість і порядність, за народними уявленнями, — найкращий спадок дітям: «Мораль чиста — краще всякого наміста».

Надзвичайно цінною у виховному відношенні є форма народного кодексу моралі: ласка і мелодійність маминої пісні, захоплюючі пригоди персонажів казок,

¹ Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди / За ред. О. Г. Дзеріна. — К., 1972. — С. 154.

де добро завжди перемагає зло, поетичні мініатюри прислів'їв і приказок, у яких повчання легко сприймається і запам'ятовується, образність і влучність загадок. Народна педагогіка позбавлена моралізаторства, вона призвичаює дітей до моральних норм, заохочуючи, даючи поради, а не примушуючи. В українській народній педагогіці синоніми слова «виховувати» — «пестити», «коликати», «доглядати», «леліяти», «ніжити», а об'єкт виховання — «сонечко», «кровинка», «вишенька», «золотко», «крихітка» тощо. Народні уявлення про людські чесноти пов'язані з такими символами, як голос совісті, обереги, серце матері, синівська і дочірна вірність тощо. Виховання моральності починається з раннього дитинства: «Добрий початок — половина задуманого», «Бережи честь змолоду», — вчить народна мудрість.

Народний досвід морального виховання аналізували видатні педагоги всіх часів і народів. Основоположник дошкільної педагогіки Ян Амос Коменський (1592—1670) виховання духовності розглядає в одному ряду з пізнанням світу (розумовим вихованням). Основа етичних досліджень Коменського — особистість людини, її інтереси, цілі, права. Тільки внутрішньо вільна людина може бути моральною, оскільки може свідомо прийняти на себе людські права і обов'язки, діяти по совісті, а не з примусу або страху. Ці думки педагог підтверджує текстами із Святого письма, підсилюючи їх вплив і загальнолюдське значення. Разом з тим етика Коменського не авторитарна, а людяна і життєствердна, пройнята вірою в можливість морального вдосконалення людини. У вихованні дітей дошкільного віку слід спочатку привчити дитину до благочестя, добрих звичаїв, а потім — до знання основ наук. У своїй «Материнській школі» Коменський наголошує на вихованні таких «добрих якостей», як помірність, охайність, шанобливість до старших, люб'язність, справедливість, благодійність, терплячість, делікатність. На думку видатного педагога-гуманіста, важливо розвивати витонченість манер і разом з тим привчати дітей в усьому поводитися з гідністю, стримано і скромно.

Педагогічну своєрідність мають етичні погляди видатного англійського філософа Джона Локка (1632—1704). Він заперечує вроджені моральні ідеї і основним чинником морального розвитку вважає вихован-

ня, яке спирається на «основу натури» дитини і ґрунтується на ласкавому ставленні до неї.

Відомий швейцарський педагог *Йоганн Генріх Песталоцці* (1746—1827) наголошував на тому, що метою морального виховання, яке є центром усієї виховної роботи з дітьми, є формування «діяльної любові до людей», що починається з любові до матері, інших членів сім'ї. Завдання морального виховання в сім'ї та виховному закладі, де також повинен панувати дух сім'ї, визначені трьома напрямками: формування моральних нахилів дитини шляхом збудження чистих почуттів, спонуканням до моральних вчинків, самовладання, витримки, прагнення до доброго і справедливого, а також розвоєм моральних переконань.

Педагогічна спадщина відомого польського гуманіста, лікаря і педагога *Януша Корчака* (1878—1942) майже цілком присвячена моральному вихованню. У найзначніших його працях «Право дитини на повагу» і «Як любити дитину» введено закон виховання: «Реформи в житті дорослих слід починати в душах дітей». Виховати людину означає дати їй можливість відчувати нашу радість від спілкування з нею, нашу гордість і надію. Дитина, яка відчує це серцем, — досконала у моральному відношенні.

Моральне виховання — провідна тема педагогічних теорій таких видатних педагогів і мислителів, як *Г. С. Сковорода*, *М. В. Ломоносов*, *Ф. І. Янкович*, *М. І. Новиков*, їх об'єднують ідеали духовності, гуманізму як мета і одночасно важливі засоби морального виховання, глибока повага до використання народного досвіду.

Цілісністю й органічністю мети і засобів морального виховання відзначається педагогічна теорія *К. Д. Ушинського* (1823—1871). Мета виховання — виховання моральної людини. Виняткової цінності для сьогодення набувають ідеї *К. Д. Ушинського* в зв'язку з тим, що вони являють приклад серйозного дослідницького підходу до проблеми формування особистості у дошкільні роки з використанням даних суміжних наук (психології, філософії, фізіології). Цій педагогічній теорії чужі відрив від практики, відданість окремії філософській течії. Тому питання морального виховання звучать у ній глибоко і повно. Ідея народності — провідна ідея теорії морального виховання *К. Д. Ушинського*: в меті виховання відобража-

ється народний «ідеал людини». Народ, на думку *К. Д. Ушинського*, створює такі виховні засади, яких не може створити найкраща педагогічна теорія і які не можна запозичити в іншого народу. Приклад дорослих і переконання — головні методи морального виховання: «Людина більше людина в тому, як вона відчуває, ніж у тому, як вона думає». Переконання повинне бути емоційним, пов'язаним із формуванням звичок моральної поведінки. На думку *К. Д. Ушинського*, виховання, якщо воно прагне щастя людині, повинне «виховувати її не для щастя, а для праці життя».

Теоретичний посібник для підготовки вихователів дитячих садків, виданий у 1871 р., «Розумове і моральне виховання дітей від першого вияву свідомості до шкільного віку» створила учениця і послідовниця *К. Д. Ушинського* *Є. М. Водовозова* (1844—1923). У книзі обґрунтовується значення організації цінної діяльності дитини у формуванні моральних звичок, волі й характеру в нерозривному зв'язку з розвитком свідомості (ігри, заняття, праця, розмови з вихователем, читання книг, бесіди). Моральне виховання *Є. М. Водовозова* пов'язує з вихованням волі, розвитком віри у свої сили: «Людина може бути настільки морально діяльною, працюючою, а отже, і розумово розвиненою, наскільки розвинена її воля». Розвиток волі забезпечує здатність до морального вибору, можливість діяти, керуючись моральними мотивами «в ім'я моральних ідей і спонукань».

Виняткового значення моральному вихованню дітей, починаючи з раннього віку, надавала *С. Ф. Русова* (1856—1940), автор першої концепції національного дитячого садка в Україні. Національний дошкільний заклад вона розглядає як засіб трансляції культури народу, до якого належить дитина. В дошкільному віці особливо важливе виховання «на рідному ґрунті», збудження в дитині її духовних сил, моральних почуттів, передусім до навколишніх людей, світу природи. Зробити це можна, спираючись на те добре, що є в дитині з ранніх років (співчуття, доброти, прагнення до ласки). Негативні вчинки дітей, на думку *С. Ф. Русової*, є наслідком об'єктивних причин, пов'язаних з фізичним або психічним нездоров'ям, впливами середовища або ж реакцією на неправильне виховання, небажання або невміння дорослих вивчати індивідуальність дитини і враховувати це у вихованні.

«Національне виховання виробляє в людини не хистку моральність, а формує міцну, цільну особу... Воно через пошану і любов до свого народу виховує в дітях пошану і любов до інших народів, і тим приведе нас не до вузького відокремлення, а до широкого єднання і світового розуміння між народами і націями», — писала С. Ф. Русова в підручнику «Дошкільне виховання» у 1918 р.

Перші документи школи за радянських часів «Основні принципи єдиної трудової школи» та «Положення про єдину трудову школу» головним змістом виховної роботи визначали виховання колективізму, єдності особистих і суспільних інтересів як найхарактерніших моральних рис людини. Пошук змісту, засобів і методів морального виховання в цей період був складним і неоднозначним. Педагоги-науковці висували як ідеї незалежності морального виховання від політики (П. Ф. Каптерев), так і ідеї виховання моральності на основі самого змісту виховання у трудовій школі (П. П. Блонський), а також ідеї морального виховання на основі загальнолюдських моральних норм (М. Є. Румянцев). Перші роки практики морального виховання у радянській школі позначені рядом крайнощів. Так, на початку 20-х років значного поширення набуло поняття «морально дефективні діти», проти чого виступали Н. К. Крупська, П. П. Блонський, а в 1924 р. цей термін було заборонено спеціальним наказом наркома освіти А. В. Луначарського.

Певну роль у становленні теорії морального виховання дітей відіграли роботи *Н. К. Крупської*. Моральний ідеал всебічно розвиненої особистості вона розуміла як ідеал людини з розвиненими суспільними інстинктами. У багатьох своїх працях Н. К. Крупська дає глибокий аналіз засобів формування початків суспільної активності: використання можливостей колективної праці, спільних ігор і корисних справ, висловлює цінні міркування щодо засобів підвищення активності й ініціативи, а також щодо ролі перших дитячих колективів.

Висвітлюючи методику виховної роботи в цьому напрямі, Крупська звертає особливу увагу на необхідність забезпечення єдності переконань і поведінки: «Тут нам дуже важливо, щоб у дітей складалася правильна громадська думка, щоб вони робили так не

лише тому, що хтось говорить, а важливо виробити у них відповідне переконання».

Основою морального виховання Н. К. Крупська вважає набуття дітьми досвіду поведінки відповідно до норм моралі, залучення до активної участі в корисній для колективу діяльності, формування таких важливих якостей особистості, як самостійність, активність, ініціатива. «Суспільне виховання, — зазначає вона, — складається з виховання: 1) суспільних інстинктів; 2) суспільної свідомості; 3) суспільних навичок». Розкриваючи сутність цього процесу, Н. К. Крупська рішуче заявляє, що починати формування суспільної свідомості і навичок треба з раннього віку: «Дитина... це людина, що формується, і ті якості, які ми хочемо бачити в дорослому, ми повинні прагнути виховати і в дитині». Перші прояви суспільних інстинктів, тобто «співчуття до інших людей і вміння розуміти їх», мають закріпитися в дітях, поглибитися, — на їх основі й формується суспільна свідомість. З цією метою дошкільників слід вчити спостерігати й аналізувати навколишній світ, життя і працю дорослих, їхні взаємовідносини.

Видатний психолог і педагог П. П. Блонський основою морального виховання вважав взаємовідносини між дитиною і дорослим, такі моральні впливи на дитину, які засновані на ласкавому, довірливому ставленні дорослого, повазі до особистості. Вихователь виховує насамперед тим, як він сам мислить і говорить, відчуває і діє: «Найбільш дійове і плідне виховання таке, яке звертається до власних сил виховуваної особистості, діє на неї через зовнішні впливи, але, так би мовити, зсередини».

Закріплене Положенням про єдину трудову школу значення дошкільного виховання як першої сходинок єдиної загальноосвітньої трудової школи було предметом обговорення на I Всеросійському з'їзді з дошкільного виховання (1919). Моральне виховання розглядалось як органічна частина всебічного розвитку особистості. У цей період висувається теза визначеності мети, змісту і методів морального виховання завданням суспільного розвитку. У подальшому це положення призвело до певного підкорення завдань морального виховання ідейно-політичному і трудовому, порушення гармонійного співвідношення цих сторін всебічного виховання. Проте окремі педагоги висту-

пали за принцип відповідності завдань і засобів морального виховання віковим особливостям дітей. Так, Л. К. Шлегер наголошувала, що шляхи дошкільного виховання повинні виходити лише з «природних потреб дитини». Можливість таких шляхів була перевірена у дошкільних закладах Першої дослідної станції Наркомосу, яку було створено у 1919 р. у системі експериментально-показової бази Наркомосу видатним педагогом С. Т. Шацьким. Вивчаючи проблеми всебічного виховання дітей дошкільного віку, співробітники станції особливу увагу приділяли організації життя дітей, заснованого на принципах змістовної діяльності, колективізму, індивідуального підходу. Головна мета педагога, на думку Л. К. Шлегер, — розвиток відповідальності, колективізму, працелюбства, виховання свідомої людини з раннього дитинства. Для цього потрібно «...створити таке оточення і зовнішнє, і внутрішнє, в якому дитина кожного віку могла б спокійно здійснювати своє життя, нормально розвиватися фізично, розумово і морально, де вона почувала б себе вільно, легко й радісно і знаходила б відгук на усі свої запити, інтереси, відповідні її віку».

II Всеросійський з'їзд з дошкільного виховання (1921) поклав початок переглядові виховної роботи дошкільних закладів на основі зв'язку з сучасністю і участі дітей у «будівництві нового життя». Широкого використання у цей період набуває такий засіб морального виховання, як ознайомлення дітей з суспільним життям і працею дорослих у різних сферах виробництва, на основі якого розвиваються творчі ігри дітей у «будівництві», «транспорт», «завод».

На III з'їзді з дошкільного виховання (1924) обговорювався зміст виховної роботи в дитячому садку. В основу змісту було покладено три фактори соціального середовища — працю, суспільство і природу, при провідній ролі праці дітей. Серед видів праці перевага надавалася суспільно корисній праці (у дитячому садку і поза ним). Захопленість працею дітей протиставила їй гру. На з'їзді йшлося про те, що в тих дошкільних закладах, у яких переважають вільні дитячі ігри, де діти не залучені до будівництва свого життя, спостерігаються, мовляв, недостатня організованість дітей, забіякуватість, загострюються питання дисципліни, дітям не вистачає стимулів до розвит-

ку, життя здається недостатньо цікавим, уповільнюється розвиток дітей. Незважаючи на очевидно ненауковий, ідеологізований підхід до проблеми морального виховання, ці висновки відбилися і на визначенні завдань, змісту, засобів виховання дошкільників.

У визначенні змісту дитячої праці та форм її організації було чимало перебільшень вікових можливостей дітей. Зокрема, мали місце дитячі комісії з організації всієї роботи дитячого садка, господарсько-політичні кампанії, виробнича допомога підприємствам, соцзмагання між колективом дітей дошкільного закладу і трудовим колективом промислового підприємства і навіть такі заходи, як виробнича практика. Штучність і невідповідність цих рекомендацій можливостям дітей дошкільного віку була очевидною, і тому важливий принцип виховної роботи — зв'язок з сучасністю — по суті, реалізувався спотворено. Протиставлення праці дітей грі, недостатнє розуміння зв'язку цих видів діяльності в дошкільному віці призвело до ряду помилок і перекозів у педагогічній практиці.

III з'їзд прийняв «Програму вивчення дитини або дитячого колективу», автор якої С. С. Моложавий був одним з провідних науковців-педологів. Програма вимагала від педагогів дослідження середовища та організації його у виховних цілях, оскільки дитина є «продуктом соціального середовища». Середовище повинне було вивчатися за певною схемою, яка складалася з шести частин: 1) соціально-класова спрямованість середовища; 2) виробничо-трудова спрямованість; 3) побутова спрямованість; 4) багатство, яскравість і різноманітність середовища; 5) динамічність і актуальність середовища; 6) фізичні фактори. Відповідно до цього педагоги повинні були аналізувати середовище, вчинки дитини як реакцію на вплив середовища, а також фіксувати «поведінку дитини як ряд усталених реакцій в умовах пристосування до середовища». У цілому така спроба глибокого вивчення особистості дитини і її змін в процесі розвитку була позитивною, проте регламентація ролі вихователя як спостерігача, відсутність чіткої системи планування педагогічної роботи з дітьми створювали ряд труднощів у практиці навчання і виховання.

Питання про необхідність планової роботи з дошкільниками розглядалося на III Всеросійській кон-

ференції з дошкільного виховання (1926). За основу планування рекомендувалося взяти «організуючі моменти», які були різновидом «методу проєктів». Для проведення «організуючого моменту» вихователів слід було проаналізувати зовнішнє і внутрішнє середовище дошкільного закладу (виробничо-трудова, соціальна і природна його сторони). У схему планування вводилися колонки «Природні явища», «Трудові явища», «Суспільні явища» і на 2—3 тижні вся виховна робота концентрувалася навколо теми або «організаційного моменту», змістом яких були події суспільного життя чи практичні справи (наприклад, участь в організації кампанії з оздоровлення побуту дитини; участь у збиранні врожаю).

Ряд наукових досліджень цих років було присвячено проблемі дитячого колективу. Суть колективізму дошкільника вчені вбачали у розвитку почуття товаришності і взаємодопомоги, уважного ставлення до навколишніх, а також вміння підкоряти особисті інтереси інтересам колективу, вміння жити, грати, працювати спільно. Є. А. Аркін, Г. А. Фортунатов, М. Я. Басов у розумінні явищ колективізму виходили із спільної діяльності дітей, у процесі якої складаються взаємини дружби, взаємозалежності, доброзичливого ставлення до однолітків. Поведінка дітей розглядалася не лише як сукупність реакцій на зовнішні стимули, а й як активна діяльність, у якій проявляється особистість кожної дитини. Виховання колективізму з дошкільних років педагоги і психологи вважали можливим завдяки психологічним особливостям дітей (емоційності, наслідуваності, вразливості), а також розвитку спільних видів діяльності, зокрема ігрової.

Перші наукові дослідження проблеми виховання колективізму в дітей дошкільного віку враховували особливості розвитку індивідуальності дитини. В цьому їх безсумнівна цінність і перевага над подальшими розробками даної проблеми, де нерідко акцент переносився на колективістські відносини і «губилася» дитина, що було наслідком надмірної політизації навчання і виховання.

IV з'їзд з дошкільного виховання (1928) розглянув питання про необхідність створення програми дитячого садка як необхідної передумови вдосконалення його роботи.

У доповіді О. В. Суровцевої «Принципи складання програм дитячого садка і зв'язок зі школою» пропонувалося за основу програми взяти «організуючі моменти». Спроба визначити виховну роль і співвідношення між грою і працею на з'їзді завершилась підтвердженням провідної ролі трудової діяльності у моральному вихованні дітей: гра характеризувалася як «орієнтовно-приспосувальний процес», спрямований на пізнання навколишнього світу, а праця — як «життєво-приспосувальний процес», спрямований на пристосування до запитів навколишнього середовища та на задоволення життєво необхідних потреб. Разом з тим, матеріали з'їздів, методичні рекомендації Наркомосу та звіти дошкільних закладів кінця 20-х — початку 30-х років свідчать про те, що офіційні настанови не могли фатально вплинути на масову практику. Наукові дискусії, а також творчість дошкільних працівників на місцях часто допомагали уникнути схематизму в навчально-виховній роботі, перевантаження дітей різними видами праці, складними для дошкільного віку, а також давали змогу використовувати ігрову діяльність для ефективного розвитку морально-вольових рис характеру.

Необхідність уточнення і систематизації навчально-виховної роботи з дошкільниками зумовила видання першого проєкту (1932) і програми (1934) дитячого садка. Ці документи не позбавлені окремих вад попередніх методологічних настанов, проте безперечними перевагами їх були спрямованість на врахування вікових особливостей дітей, вказівка на виховні можливості цікавої, посильної і зрозумілої праці дітей в межах дошкільного закладу, а також на значення озайомлення з подіями навколишнього життя з метою виховання свідомого ставлення до оточення. Передбачалося втілення вражень від пізнання явищ, з якими вихователь знайомить дітей, у самостійній творчій діяльності. Однак у проєкті програми збереглися й «організаційні моменти».

У цей час відродженню гри як дійового засобу виховання моральних якостей присвятили теоретичні й методичні роботи Є. А. Аркін, Р. Й. Жуковська, В. П. Залогіна, О. В. Суровцева. Вчені вважали, що гра сприяє розвитку в дитини уважності, піклування про дорослих, однолітків, малюків. Дослідники значну увагу приділяли змістові ігор, який відображає

позитивні вчинки і якості дорослих, людяність, дружбу, готовність допомогти, підтримати того, хто поруч. Знання про сучасність збагачують сюжети творчих ігор, а також зміст трудової діяльності. Зв'язок уявлень про навколишнє з різними видами самостійної діяльності дітей сприяє формуванню цінних моральних почуттів. Значення збагачення вражень дітей для розвитку ігрової діяльності і морального виховання підкреслюється у численних матеріалах передового педагогічного досвіду, опублікованих у журналі «Дошкільне виховання».

Досліджуючи питання розвитку колективізму в дітей дошкільного віку, Л. І. Красногорська, Ф. С. Левін-Щиріна, Д. В. Менджерицька підкреслюють значення змісту занять. Спільна діяльність, обмін враженнями, інтерес до пізнання нового під час занять повинні бути використані педагогом з метою формування колективістських проявів дітей, вміння разом жити, пізнавати, діяти.

Результати наукових досліджень та практичний досвід діяльності в галузі морального виховання дітей у дошкільних закладах було враховано в «Керівництві для вихователя дитячого садка» (1938). Цей програмний документ визначає керівну роль вихователя в процесі виховання та навчання при провідній ролі виховання. На жаль, на керівництві позначилися ті тенденції, які дедалі більше поширювались у педагогічній науці і практиці: регламентація змісту програми партійними і державними рішеннями, тобто надмірна політизація життя дітей. Незважаючи на недоліки цього документа, практичні працівники шукали шляхів ефективного впливу на розвиток моральних почуттів (відповідальності, самостійності, працелюбства). Про це свідчать матеріали науково-практичних конференцій та публікації в журналі «Дошкільне виховання».

У подальших виданнях «Керівництва...» виховання моральних якостей особистості розглядалося як одне з найважливіших завдань дитячого садка.

На теорію і практику морального виховання дітей дошкільного віку певний вплив справили ідеї А. С. Макаренка про виховання в колективі і через колектив, норми якого відображають моральні цінності. Особливу увагу Макаренко приділяє проблемі виховання єдності моральної свідомості і поведінки дітей: «Дійс-

но широка етична норма стає дійсною лише тоді, коли її «свідомий» період переходить у період загального типу, традиції, звички, коли ця норма починає діяти швидко і точно, підтримана громадською думкою і громадським смаком». Для вихованця моральні норми мають бути представлені у системі конкретних і реальних взаємин людей. Усвідомлення соціальної спільності людей допомагає прийняттю норм моралі як способів своєї поведінки. Моральні норми пов'язані між собою, тому засвоєння змісту їх породжує моральну активність — готовність до свідомої поведінки у складних ситуаціях. Ця готовність становить основу моральної поведінки: дитина повинна відчувати себе людиною свідомою, відповідальною за свої вчинки. Моральному вихованню сприяє така організація колективу, якій притаманні «мажор», ділове співробітництво, добровільна взаємозалежність, доброзичливість. Можливості цієї організації створюються в процесі спільної трудової діяльності дітей, у якій уточнюється і практично перевіряється зміст засвоєних моральних норм.

Проблему морального виховання дошкільників в процесі ознайомлення дітей з навколишньою дійсністю у 50—60-х роках досліджували Є. І. Радіна, зв'язок морального і розумового виховання на матеріалі ознайомлення з працею дорослих — Г. П. Лескова. Проблема морального виховання в грі дістала висвітлення у роботах Д. В. Менджерицької, Р. Й. Жуковської, Ф. С. Левін-Щиріної. Належну увагу було приділено питанню виховного значення трудової діяльності дітей дошкільного віку в роботах З. Н. Борисової, Л. О. Порембської, а проблеми виховання колективних взаємин дітей досліджували Р. М. Римбург, О. В. Булатова, Т. О. Маркова, В. Г. Нечаєва та ін.

Розробки науковців та передовий практичний досвід було узагальнено в «Програмі виховання в дитячому садку», що вийшла у 1962 р. У програмі визначено завдання виховання дітей у дошкільних закладах: «За час перебування у дитячому садку у дітей повинні бути сформовані моральні риси і якості особистості: вміння відрізнити, що добре і що погано, робити те, що можна, і утримуватися від того, що не дозволяється, поважати старших, доброзичливо ставитись до однолітків, допомагати кожному, хто цього потребує, дружно гратися і працювати, бути правди-

вим і скромним». У наступних виданнях програми (1969, 1970 та ін.) значну увагу було приділено вихованню у дітей любові до рідного краю, ознайомленню з життям країни.

Багато цінного для морального виховання дошкільників містять наукові праці та практичний досвід В. О. Сухомлинського. Відомий педагог розуміє виховання як живий творчий процес спілкування педагога і вихованця. Їх має об'єднувати духовна спільність, без якої виховання можна порівняти з блуканням в темряві. Азбука моралі засвоюється з дитинства, і зробити її життєвою для дитини — завдання педагога з того моменту, коли дитина починає вчитися пізнавати й оцінювати світ. Застерігаючи від формалізації процесу виховання, Сухомлинський звертає увагу педагогів на важливість активізації почуттів дітей: кожна людина у дошкільному дитинстві повинна пройти «емоційну школу» або «школу виховання добрих почуттів». У досвіді педагога-новатора гармонійно поєднані переконливе слово, читання художніх творів для дітей, пояснення суті норм загальнолюдської моралі, етичні бесіди, моральні ситуації. Ідеї В. О. Сухомлинського сприяли усвідомленню значення морального виховання як своєрідної основи всього подальшого навчання і виховання людини.

Велике значення для розробки наукових основ педагогіки морального виховання мали психологічні дослідження під керівництвом О. В. Запорожця та Я. З. Неверович з проблеми розвитку емоцій у дітей дошкільного віку, Т. О. Репіної — в галузі соціальної психології дошкільного віку. Протягом ряду років колектив науковців (В. Г. Нечаєва, Т. О. Маркова, Р. Й. Жуковська, Л. О. Пен'євська) вивчав питання формування в дошкільників колективних взаємин (монографія «Формирование коллективных взаимоотношений детей старшего дошкольного возраста», М., 1968).

Під керівництвом Р. Й. Жуковської (за участю С. Я. Козлової, М. І. Богомолової, Л. І. Беляєвої, Г. І. Григоренко) розроблено важливий напрям морального виховання — виховання інтересу до явищ суспільного життя. Ряд досліджень проблеми взаємин дітей дошкільного віку в спільній продуктивній діяльності проведено під керівництвом Р. С. Буре (за участю А. Г. Тулегенової, Л. В. Крайнової, Д. І. Воробйо-

вої). Питання морального виховання вивчають: у грі — Л. В. Артемова (монографія «Моральне виховання дошкільників», К., 1974; «Формування суспільної спрямованості дитини-дошкільника у грі», К., 1988), засобами художньої літератури — А. М. Виноградова (книга «Воспитание нравственных чувств у старших дошкольников», М., 1980), в сім'ї — Т. О. Маркова і Л. В. Загик (книга «Детский сад и семья», М., 1984). Триває вивчення психологічних проблем морального розвитку дітей.

Нові концепції дошкільного виховання мають передумовою перебудову виховного процесу на основі особистісно-орієнтованого підходу до виховання. Актуальними науковими проблемами стають проблеми індивідуального підходу в моральному вихованні, нових форм взаємодії дорослого і дитини у вихованні та навчанні, гуманізація всього педагогічного процесу дошкільного закладу.

Концепції засуджують навчально-дисциплінарну модель взаємодії дитини і дорослого в процесі навчання і виховання. Результатом виховання такого типу є взаємна відчуженість, порушення у формуванні особистості дитини: невротатія, негативізм поведінки. Формалізм виховання породжує байдужість і двоїсту мораль, дитина звикає до лицемірства й нещирості. Гуманізація виховного процесу пов'язується із впровадженням і розширенням особистісно-орієнтованої моделі спілкування, мета якої — забезпечити дитині почуття психологічного комфорту. Наголошується на необхідності виховання в дитини довіри до світу, радості існування, на формуванні початків особистості (базису особистісної культури, розвитку індивідуальності дитини). Взаємодія дорослого і дитини будується на партнерських стосунках співробітництва, а процес виховання розглядається як прилучення дитини до світу людських цінностей. Ціннісні основи ставлення дитини до дійсності (до природи, до створених людьми речей і явищ, до інших людей, до самої себе) мають бути сформовані у період дошкільного дитинства.

Цінним у сучасній вітчизняній педагогічній науці є звернення до ідей морального виховання зарубіжної педагогіки, адже педагогічні теорії М. Монтессорі, О. Декролі, Д. Дьюї, Ж. Піаже засновані на ідеї центральної ролі дитини у вихованні, необхідності вра-

хування інтересів і потреб самих дітей. Так, видатний італійський педагог Марія Монтесорі створила цілісну філософсько-педагогічну систему формування вільної особистості. «Дитина, — твердить вона, — повинна не тільки жити, як людина, а й творити в собі людську особистість, в цьому полягає її індивідуальність, її призначення». Отже, цінність людини не в тому, як її виховали, а в тому, як вона сама себе виховала. Один з провідних принципів педагогіки Монтесорі «Допоможи мені це зробити самому» — свідчення того, що дорослий не вчить дитину, а допомагає їй пізнавати навколишній світ. Ідея дитини як суб'єкта виховання реалізується у «центрах дитячих інтересів» школи О. Декролі. На теорії розвитку дитини з опорою на власний досвід, самореалізації через активне пізнання світу засновані дитячі садки Д. Дьюї, а також теорія і практика Вальдорфського дитячого садка, де мета виховання полягає у тому, щоб допомогти дитині знайти своє місце в житті, ввести її у контакт із навколишнім світом, розвинути задатки, в тому числі поряд із творчими — здібності до моральних дій (допомоги, співчуття, милосердя тощо).

Таким чином, розробка науково-методичних основ реалізації головних напрямів нових концепцій дошкільного виховання — актуальна наукова проблема і нагальна потреба практики виховання дітей дошкільного віку. На їх розв'язання спрямовані нині зусилля науковців і практичних працівників дошкільних закладів.

Особливості морального виховання дітей дошкільного віку

Моральне виховання — основа формування особистості. Теоретичні праці та експериментальні дослідження відомих педагогів і психологів (В. О. Сухомлинського, Л. І. Божович, Т. Є. Коннікової, І. С. Мар'єнко, О. С. Богданової, В. І. Петрової та ін.) свідчать про те, що моральний розвиток дитини не можна розглядати лише як одну із сторін розвитку особистості, яка стоїть у загальному ряду з іншими (розумовою, фізичною, естетичною). Зв'язок цих сторін розвитку особистості дитини неоднозначний.

Одна з перших особистісних потреб — потреба у спілкуванні — проявляється у дитини досить рано.

В ранньому віці ця соціальна потреба задовольняється в процесі спілкування з дорослими. Батьки і педагоги обирають педагогічно доцільні засоби спілкування з дитиною з метою її виховання. Спілкуючись з дорослими, дитина набуває першого досвіду моральної поведінки. Таким чином, вже перші особистісні потреби пов'язані з моральним вихованням.

Становлення особистості пов'язане з таким розвитком понятійного мислення і мотиваційної сфери, який дозволяє діяти свідомо, а свідомо діяльність передбачає певну особистісну позицію, моральну спрямованість. Адаже неможливо бути байдужим до морального значення своєї діяльності, в якій реалізується певне ставлення до навколишнього. Тому саме моральний показник характеризує рівень сформованості особистості. Отже, моральне формування дитини найтісніше пов'язане зі становленням її як цілісної особистості.

Дошкільний вік — початковий період становлення особистості. В цей час закладаються основи характеру людини, її ставлення до навколишнього світу, до людей, до самої себе, засвоюються моральні норми поведінки. В цей період відбувається стрімкий фізичний і психічний розвиток дитини, початкове формування якостей, які роблять її людиною.

У дошкільному віці важливо створити необхідні умови для всебічного розвитку якостей, специфічних для даного вікового періоду, адже добре відомо, що виправити помилки батьків і педагогів у вихованні дітей в подальшому дуже важко або й взагалі неможливо.

Пластичність нервової системи дитини-дошкільника зумовлює високий рівень активності, значну сприйнятливості в пізнанні навколишнього світу. Все, що оточує дитину, цікавить її з самих ранніх літ. Сприймаючи навколишні предмети і явища, дитина ніколи не лишається байдужою до них завдяки великій емоційності. Міцність перших вражень дитинства пояснюється не стільки глибиною усвідомлення, скільки силою емоційного впливу на дитину. У дошкільному віці характер і способи прояву емоційності проходять певний шлях розвитку. У найменших дітей виникають такі самі переживання, як і в людей, з якими вони вступають у спілкування, — дитина неначе проймається настроєм дорослих чи інших дітей. Це слід ура-

ховувати в процесі виховання, адже настрої може бути як позитивним, так і негативним, і тоді дитина намагатиметься уникнути спілкування.

Більш високий рівень розвитку емпатії (співпереживання) — такий відгук, коли емоційний стан іншої людини не просто «копіюється» дитиною, а викликає інші почуття (співчуття чи радість за іншого). Як зазначає відомий французький психолог А. Валлон, «...у віці від 3 до 6 років прихильність до людей вкрай необхідна для розвитку особистості дитини. Якщо її позбавити цієї прихильності, вона може стати жертвою страхів і тривожних переживань чи в неї настане психічна атрофія, слід від якої зберігатиметься протягом усього життя і позначиться на її смаках і волі»¹.

Емоційний комфорт необхідний дитині, оскільки почуття захищеності і задоволеності своїми стосунками з навколишніми сприяє формуванню почуття довіри до людей, що є основою для розвитку самооцінки і більш повної реалізації своїх особистісних потреб. Емоційно захищена дитина більш активна, самостійна, в неї яскравіші емоційні реакції. Проте, як зазначає Е. Піклер, не лише в дитячих будинках та інтернатах, а й у дошкільних закладах, де виховуються діти з повноцінних сімей, можливі явища емоційного дискомфорту. Одним з головних чинників попередження і подолання цих негативних явищ є взаємини дитини з дорослими, емоційний контакт, заснований на довірі і взаєморозумінні.

Підвищена емоційність дошкільника, безпосередність почуттів, відкритість впливам навколишніх — усі ці вікові особливості треба враховувати в процесі морального виховання. Більш того, вони є чинниками морального виховання, оскільки спілкування з дорослими вирішальною мірою спрямовує розвиток гуманних почуттів, визначає темпи цього розвитку. При цьому великого значення набувають мотиви встановлення і підтримання позитивних взаємин. Якщо дорослі визнають права дитини, ласкаво, з довірою ставляться до неї, вона відчуває емоційне благополуччя — почуття впевненості, захищеності. За цих умов нормально розвивається особистість дитини, виявляються її позитивні якості, формується доброзичливе ставлення до інших людей. З віком мотиви і форми спіл-

¹ Валлон А. Техническое развитие ребенка.— М. 1967.— С. 185.

кування з дорослими ускладнюються, однак значення особистісного контакту не зменшується. Почуття радості від похвали дорослого, наприклад, не лише допомагає дитині набути моральних знань, а й закріплює бажання і вміння поводити себе так, щоб не засмутити близьких і не викликати нерозуміння навколишніх.

Зауважимо, що розвиток почуттів дитини повинен супроводжуватись усвідомленими вчинками. Відповідність переживання і вчинку дає підстави розглядати поведінку дитини як таку, що має моральну спрямованість. Дитина досить рано починає оволодівати моральними нормами, конкретизованими у вигляді правил, і використовувати їх у практичній взаємодії з іншими дітьми. Переважна більшість вимог до поведінки відносно проста, і завчити її неважко навіть молодшому дошкільникові. Способи поведінки засвоюються в результаті системи вправ. Таким чином, дитина може дотримуватись елементарних моральних правил, не переживаючи їх морального змісту. Мотивом виконання в даному випадку є бажання дитини одержати позитивну оцінку дорослого або уникнути покарання. Психолог Я. З. Неверович зазначає, що така поведінка дитини ще не є моральною, адже саме прагнення здобути позитивну оцінку — лише передумова морального розвитку дитини, а не моральний мотив поведінки.

Уже в молодшому дошкільному віці дитина спроможна усвідомлювати моральне значення вчинків через аналіз переживань іншої людини, у зв'язку з ними. Тому важливо висувати такі вимоги до поведінки дітей, щоб їм була зрозумілою суть цих вимог. Слід уникати прямих заборон без належної мотивації, яка може бути емоційна, зачіпати почуття дітей, викликати відгук. Дитина 4—5 років може сама цікавитися значенням моральної норми для оточення і для самої себе. Старші дошкільники з виконавців моральних норм перетворюються на їх «захисників», здатних активно відстоювати належний спосіб поведінки. Проте необхідно аналізувати, чи сама дитина дотримується тих правил, виконання яких вимагає від інших. Тут не виключений формалізм, запобігти якому можна лише активізацією почуттів і розвитком рефлексії, тобто здатності дитини до аналізу і переживання власних вчинків та наслідків їх для навколишніх і для самої себе.

Значні можливості для успішного здійснення завдань морального виховання дає така особливість дитини-дошкільника, як орієнтація на дорослого. Встановлено, що дошкільний вік можна вважати періодом інтенсивного засвоєння прикладу дорослих (норм і правил поведінки, які є узагальненням відносин людей) та формування механізмів особистісної поведінки, тобто механізмів підкорення свого ставлення до речей та інших людей, ідеально даних зразків, засвоєних від дорослих¹. Інтерес до життя дорослого, прагнення наслідувати його, потреба у власній участі в навколишньому житті — ці особливості розвитку дитини треба спрямовувати на усвідомлення відносин між людьми, розуміння моральних явищ і формування відповідних мотивів поведінки. Проте слід зважати на обмеженість життєвого досвіду дитини, особливо молодшого дошкільного віку, завдяки чому ускладнюється процес усвідомлення дитиною моральних категорій, формування оцінок, моральних звичок.

Перевантаження свідомості знаннями, далекими від безпосереднього оточення дитини, може дати негативний ефект, спотворити уявлення про світ людей. Необхідно насамперед виховати любов і повагу до найближчого оточення — до батьків, рідних, дорослих у дитячому садку, які піклуються про малюка. Гуманізм починається із близького, зрозумілого, щоденного ставлення до інших людей. Поступово розширюючи коло явищ, з якими знайомляться діти, педагоги здійснюють завдання морального виховання в процесі пізнання та в різних видах діяльності. Слід подбати про достатню кількість вражень для ефективного емоційно-пізнавального розвитку дитини. Відомо, що всі знання про навколишнє несуть певну інформацію, проте одні з них дитина запам'ятовує як факти, інші може перенести у власну діяльність; є також такі, які не можуть бути реалізовані у власному досвіді, але вони дієві тому, що в уявленнях дітей створюються конкретні образи. Для того щоб знання набули морального значення, вони повинні зачіпати почуття, переживатись дитиною, втілюватись у її власній поведінці. Ті знання, які не можуть бути безпосередньо реалізовані в досвіді дитини (наприклад, знання про героїчні по-

¹ Див.: Психологія личности и деятельности дошкольника / Под ред. А. В. Запорожца, Д. Б. Эльконина. — М., 1965. — С. 267.

двиги захисників Батьківщини, про боротьбу за мир), вона відтворює в іграх, образотворчій діяльності. Емоційне сприймання цих моральних цінностей закладає основи майбутніх ідеалів.

Грунтовні дослідження психологів спростовують теорії багатьох педагогів про те, ніби маленька дитина не здатна проникнути у зміст моральних вимог і виконує певні норми поведінки лише під тиском авторитету дорослих. У ранньому і молодшому дошкільному віці слухняність дитини є показником моральної активності у зв'язку з тим, що малюки прагнуть до хорошої поведінки, позитивної оцінки дорослих, яка організує життя дитини, є головним джерелом радісних емоцій. Якщо і в подальшому мотивом поведінки залишається тільки слухняність, то це починає гальмувати розвиток самостійності поведінки і згодом призводить до моральної інертності.

Відомий психолог Ж. Піаже, який досліджував розвиток інтелекту дитини, проаналізував і описав генезис моральних суджень на різних етапах дошкільного віку. Він зазначав, що для дитини молодшого, середнього і навіть старшого дошкільного віку характерна автономна мораль, некритичне ставлення до вимог дорослих. Зокрема, в своїх етичних критеріях Ж. Піаже доводить відсутність у дітей критичного ставлення до мотивів вчинків та оцінює їх переважно на результат. Надаючи великої уваги розвитку логіки у моральних судженнях дітей, Піаже значно нижче оцінює значення моральних почуттів. Тому його теорію моральних суджень називають теорією «морального реалізму» дитини.

Одна з найскладніших проблем педагогіки — вплив моральних уявлень на поведінку дітей. Дошкільникові притаманна єдність емоційних ставлень і етичних оцінок та розрізненість моральних знань, оскільки вони недостатньо пов'язані з власним досвідом поведінки. Розрив моральних уявлень і поведінки Г. О. Люблінська пояснює тим, що збагачення дітей знаннями про моральні якості людини, моральні вимоги вихователів, як правило, здійснює на спеціальному матеріалі (наприклад, у етичних бесідах). Проте у повсякденному житті дитина стикається зі складними, різноплановими, а подекуди і протилежними фактами, вчинками і діями людей. Розібратись у них, оцінити обставини, що спонукають людину до того чи іншого вчинку, ди-

тині важко, адже особистий досвід її обмежений. Тут велику роль відіграє особистість вихователя, його вказівка, оцінки, поведінка. Думка педагога для дитини може бути навіть більш авторитетною, ніж батьків. Ще К. Д. Ушинський пояснював «...вплив особистості вихователя на молоду душу тією виховною силою, яку неможливо замінити ні підручниками, ні сентенціями, ні системою покарань та заохочень»¹.

Зрозуміло, що йдеться про такого педагога, який сам є гармонійно розвинутою особистістю, що прагне морального самовдосконалення. Індивідуальний стиль діяльності вихователя має вирішальне значення. Часто доводиться чути, що педагог повинен бути суворим, вимогливим, постійним у своїх стосунках з дітьми тощо. Такий стиль відповідає навчально-дисциплінарній моделі взаємодії педагога і дитини. Однак педагоги із схожими індивідуально-типологічними особливостями (сильною або інертною нервовою системою) можуть здійснювати виховний вплив на дітей, який відповідає особистісно-орієнтованій моделі взаємодії: з довірою і повагою ставитись до дітей, виявляти організаторські (а не лише контрольні й спрямовуючі) вміння, цікаво організувати діяльність дітей, орієнтуючись на їхні інтереси. Велике значення має оцінка педагогом своїх професійно значимих якостей. Адже завищена самооцінка може привести до того, що педагоги зі слабкою нервовою системою, для яких типовими є м'які, обережні впливи на дітей, можуть виявляти прагнення до використання суворих форм впливу, вважаючи власну м'якість недоліком. Отже, педагог повинен добре знати власні індивідуально-типологічні особливості і здійснювати вплив на дітей, вдало використовуючи свої позитивні якості.

Повідомлення і роз'яснення дітям вимог моральних норм відбувається постійно: в процесі спілкування, у повсякденному житті, в організованій діяльності дітей. Усі засоби морального виховання (приклад педагога, його пояснення та оцінки, колективна діяльність і особистий досвід дитини) дають різноманітний матеріал про норми поведінки. Проте знання, одержані з різних джерел, здебільшого епізодичні, фрагментарні. Без допомоги педагога діти не в змозі осмислити свою поведінку і поведінку однолітків, яку спостерігають щоденно. Розрізнені, часто-густо суперечливі

¹ Ушинський К. Д. Избр. пед. соч.— М., 1945.— С. 44.

факти повинні бути об'єднані у свідомості дитини і стати основою для формування моральних уявлень.

Відомий педагог О. С. Богданова стверджує, що всі моральні норми доступні для засвоєння дітьми, немає «дорослих» і «дитячих» норм. Проте знання дошкільника існують у формі уявлень. Вихователь повинен знати, що вимагати від дитини дошкільного віку визначення етичних понять передчасно. У свідомості дитини моральні категорії недиференційовані: вона розуміє, що бути турботливим, чесним, ввічливим — це добре, але навіть користуючись цими поняттями в спілкуванні, не може дати їх визначення. Водночас результати наукових досліджень і спостереження педагогів-практиків свідчать про те, що зміст моральних норм завжди цікавить дітей, вони люблять обговорювати вчинки однолітків і особливо їхні «провини», порушення моральних норм.

Слід відзначити такий фактор інтересу до засвоєння моральних цінностей, як прагнення до спілкування з іншими дітьми. Цю потребу можна задовольнити лише за умови дотримання моральних норм, орієнтуючись на можливість бути зрозумілим у колективі. Буває, що причиною грубого вчинку чи конфлікту стає незнання того, як слід вчинити у даній ситуації, чого уникнути, який спосіб поведінки обрати. Якщо досвід негативної поведінки закріплюється, то у подальшому він може призвести до замкнутості, відчуженості та інших негативних наслідків.

Стихийне засвоєння моральних знань — одна з причин недостатнього впливу моральних уявлень на поведінку дітей. Важливо спрямувати педагогічний процес таким чином, щоб дитина усвідомлювала свою поведінку.

Важливою умовою формування єдності уявлень і поведінки є підтримка моральних вчинків дитини. Якщо моральні дії мотивовані, підпорядковані певній меті, вони викликають почуття задоволення, впевненості у собі, або, навпаки, сором, невдоволення. Оцінюючи вчинки дошкільників, педагог повинен виходити з того, які почуття він хоче викликати. Яскраві позитивні переживання, пов'язані з моральними вчинками, мають поєднуватися з чітко вираженим ставленням до них педагога і колективу дітей. Залучаючи дітей до оцінки вчинків однолітків, вихователь не повинен отожднювати вчинок з особистістю дитини: «Ти поганий»

або «Ти хороший». Важливо вказати їй на правильний спосіб поведінки. Дошкільникам притаманне прагнення бути кращими, визнання позитивного у поведінці імпує їм. Схвальна оцінка заохочує моральні вчинки, дає приклад для наслідування, забезпечує доброзичливе ставлення однолітків, формує початки колективної думки. Вихователь повинен також звертати увагу на мотиви вчинків: якщо дитина прагне бути відзначеною, але нехтує інтересами інших, ображає їх, то такий вчинок не може бути оцінений як позитивний. Особливу увагу слід звертати на вчинки дітей активних, але з індивідуалістичною спрямованістю поведінки.

Процес морального формування особистості протікає нерівномірно. Протягом дошкільного дитинства є кілька вузлових моментів, що пов'язані з появою якісно нових рівнів морального розвитку.

У молодшому віці розвиток самостійності дитини супроводжується потребою співучасті в житті дорослих, спільній з ними діяльності. Прагнення дитини до позитивної оцінки, підтримки і схвалення дій з боку дорослого сприяє засвоєнню нею моральних норм.

У середньому дошкільному віці яскраво виявляється позиція «захисника» норм поведінки, зразком яких виступає дорослий. Діти цього віку активно відстоюють моральні норми. Дослідження В. К. Горбачової свідчить, що значна кількість дитячих скарг містить повідомлення про те, що хтось з однолітків не виконав те чи інше правило. Перший етап формування у дітей понять про добро і зло, погане і добре, про те, як потрібно себе поводити з іншими людьми, як ставитись до своїх і чужих вчинків, пов'язаний з безпосереднім емоційним ставленням до людей, від яких виходять ці вимоги поведінки.

У старшому дошкільному віці моральні почуття і знання зливаються більш тісно і пов'язуються з почуттям обов'язку. Дитина цього віку здатна усвідомлювати моральну суть своєї поведінки. За висловом Л. С. Виготського, виникають внутрішні моральні інстанції, коли дитина прагне до поведінки згідно з моральними нормами не тому, що цього вимагають дорослі (батьки, вихователі), а тому, що це приємно для навколишніх і для себе.

Процес взаємодії між педагогічними впливами і розвитком особистості відбувається через сприймання

й усвідомлення моральних вимог, їх оцінку і перевірку досвідом. Моральна поведінка означає єдність мотиву і дії. Мотив спонукає до певної дії, надає поведінці особистісного змісту. За визначенням О. М. Леонтьєва, ієрархія (підпорядкування) мотивів формується наприкінці дошкільного віку. Один з показників моральної вихованості — переважання моральних мотивів, а не окремі вчинки. Адже один і той самий вчинок може бути викликаний різними мотивами і свідчити про різні рівні засвоєння моральних норм. Наприклад, одна дитина допомагає однолітку для того, щоб згодом вимагати вдячності чи допомоги, друга — щоб її добрий вчинок помітив і відзначив педагог, третя — тому, що її друг потрапив у складне становище, четверта — допомагає, керуючись почуттям співпереживання, співчуття. Отже, моральне становлення дитини передбачає формування в неї системи домінуючих мотивів, що відповідають моральним нормам суспільства і визначають її відносини з навколишніми людьми.

Традиційно зміст морального виховання визначають три групи завдань: формування в єдності моральної свідомості (уявлень, понять про добро і зло), поведінки (навичок культури поведінки, поваги до навколишніх, правдивості, чесності, працелюбства тощо), почуттів (турботливості, совісті, гуманності, любові до Батьківщини). Відповідно до поданих складових частин морального виховання виділяють три групи методів: методи формування моральної свідомості (переконання, пояснення, навіювання, етична бесіда); методи формування моральної поведінки (організація життя і діяльності дітей згідно з суспільними нормами поведінки, вправлення в моральній поведінці, спільна ігрова і продуктивна діяльність дітей, ситуації морального змісту); методи виховання моральних почуттів (приклад, заохочення, схвалення або заєудження). Однак виділення окремих напрямків морального виховання можливе лише за умови, якщо вони розглядаються в світлі головного результату — формування стало домінуючих мотивів.

Суть процесу морального виховання полягає у взаємодії вихователя і дитини з метою прилучення її до моральних цінностей суспільства, формування морального досвіду, виховання морально-вольових якостей особистості, мотивів поведінки. Процес морального ви-

ховання — важливий компонент цілісного педагогічного процесу дитячого садка. Принциповою своєрідністю морального виховання є те, що його не можна виділити в окрему спеціальну діяльність (на зразок навчання), воно здійснюється в процесі всього життя дитини, у досвіді будь-якої діяльності й спілкування з дорослими та однолітками.

Процес морального виховання характеризується насамперед цілеспрямованістю. Мета морального виховання — формування особистості дитини — досягається лише за умови знання педагогом можливостей морального розвитку дітей та завдань, змісту і методів виховання на кожному віковому етапі дошкільного дитинства.

Процес морального виховання має двосторонній творчий характер. Дитина — співучасник виховного процесу — активно сприймає педагогічні впливи, а вихователь організує процес морального виховання, орієнтуючись на характер цього сприймання. Перебіг психічних процесів і станів, які відбуваються у свідомості дитини і становлять основу розвитку тих чи інших потреб, мотивів, якостей, має не поверховий, а глибинний, внутрішній характер. Тому аналіз кожного етапу морального виховання також вимагає від вихователя педагогічної майстерності. Тим більше, що процес морального виховання дуже тривалий і його результати не можуть бути виявлені одразу після здійснення педагогічного впливу. Ця особливість морального виховання потребує постійності й безперервності у розв'язанні завдань та аналізі їх здійснення на кожному етапі. Дитина не чекає, поки її будуть виховувати доброю (чесною, сміливою), в неї складається певний досвід поведінки, і за відсутності відповідних педагогічних впливів цей стихійно сформований досвід може бути цілком протилежний тим завданням, які вихователь намагатиметься виконати в подальшому. Ігнорування сенситивних періодів для виховання морально-вольових якостей призводить до непоправних втрат у особистості дошкільника. Педагогам доводиться не просто доганяти розвиток дитини, а перевиховувати негативні риси характеру.

Як приклад розглянемо таку моральну рису, як правдивість. Невірним було б вважати, що дитина дошкільного віку може бути абсолютно правдивою (чи навпаки). Дитяча брехливість (а К. Д. Ушинський

навіть слова цього унікав, вживаючи поняття «неправда») часто не стає, а ситуативне явище. Досвідченим вихователям добре відомі факти несвідомої неправди, коли дитина не усвідомлює, що каже неправду (це може бути наслідком помилок пам'яті, неточних образів уяви, недостатнього словникового запасу, мовного розвитку тощо). Свідома ж неправда пояснюється, як правило, страхом перед покаранням, бажанням покращити відносини з дорослими або товаришами, бажанням мати більш високий статус серед однолітків. Подекуди причиною дитячої неправди буває й наслідування неправди дорослих. За будь-яких обставин неправда має почуттєво-мотиваційну характеристику, а також об'єктивні витoki з навколишнього життя, з розуміння дитиною його явищ.

Втілення моральної норми у відносини дітей між собою та в стосунки з ними дорослих не може бути спонтанним. Ці відносини неможливо побудувати попередньо, а згодом залучити до них дітей. Адже дитина — суб'єкт цих відносин — бере в них безпосередню участь. Відносини між іншими людьми, свідком яких є дитина, можуть справляти вплив на неї лише тоді, коли вони мають певне значення для неї, тобто якщо вона має до них те чи інше відношення. Ця закономірність свідчить про дійовий характер морального виховання.

В організації процесу морального виховання необхідно враховувати характерні для віку дітей потреби та інтереси. Схильність дошкільників до засвоєння моральних норм може лишитись нереалізованою, якщо дорослий не допоможе проникнути у зміст моральних вимог і не вкаже на конкретні способи їх виконання. При цьому не слід наголошувати на імперативності тих чи інших вимог: «Ти повинен». Дійсно виховний ефект має визнання можливостей дитини: «Ти вже можеш це зробити», «Якщо ти хочеш бути добрим, то ти можеш (допомогти, поступитися місцем, поцікавитися справами іншого тощо)». Такий підхід, позбавлений моралізаторства, заснований на повазі до дитини, імпує почуттю «дорослості», сприяє розвитку самостійності. Дуже важливо виховувати у дошкільника впевненість у правильності моральної поведінки. Адже поважати інших може лише людина з розвинутим почуттям власної гідності, а не принижена, підлегла особа. Виховання гідності людини — не

лише завдання, а їй неодмінна умова морального виховання.

Центр морального виховання — дитина. Реалізувати всі закономірності морального виховання можна лише застосовуючи їх на основі вивчення рівня моральної вихованості кожної дитини. Для цього потрібно виявити переважну спрямованість мотивів її вчинків, у яких висловлене ставлення до дорослих, до навколишнього, до самої себе. Таку моральну сторону можна побачити, виділити у будь-якій діяльності дитини. Педагоги, які прагнуть побачити і проаналізувати переважно погані вчинки дитини, щоб у майбутньому попередити їх повторення, просто не встигають за моральним розвитком дитини. Слід пам'ятати вказівку Л. С. Виготського про те, що педагогіка повинна орієнтуватися не на вчорашній, а на завтрашній день розвитку. Процес морального виховання створюючий, формуючий. Поруч із спостереженнями за дитиною, які дають багатий матеріал для аналізу, вихователь організовує досвід моральної поведінки, створюючи умови для самостійних дій, вибору вчинку, коли дитина може зробити щось чи ні, вчинити так чи інакше. Не слід давати дітям щоразу своїх рішень, занадто опікуватися їхньою поведінкою. Впливу педагога потребує не стільки результат вчинку дитини, скільки сама спрямованість мотивів, які викликали ту чи іншу дію. Слід прагнути до того, щоб формування морального досвіду дитини супроводжували позитивні переживання, пов'язані з моральними вчинками, а також чітке, справедливе ставлення до них педагога.

Отже, моральне виховання дітей дошкільного віку — це процес цілеспрямованого формування особистості дитини. Знання основних особливостей морального розвитку дітей допомагає вірно організувати процес морального виховання, спрямувати його на досягнення цієї мети.

Запитання і завдання

1. У чому полягає особливість функціонування моральних норм? Чим вони відрізняються від інших видів норм, що регулюють поведінку людини в суспільстві?
2. Л. М. Толстой у «Бесідах з дітьми з моральних питань» пише: «У всіх вірах вчення про те, як потрібно жити людям, одне й те саме. Обряди різні, а віра одна. Розумна людина бачить те, що єдине у всіх вірах, дурна бачить те, що у них

різне». Що є спільного в усіх вірах? Поясніть суть загальнолюдських моральних цінностей.

3. Схарактеризуйте особливості засвоєння морального зразку в процесі морального виховання.
4. Розкрийте суть поняття «моральне виховання».
5. Дайте оцінку теорій морального виховання у вітчизняній дошкільній педагогіці.
6. Із книги В. О. Сухомлинського «Хрестоматія з етики» доберіть для дітей дошкільного віку по 1—2 твори з кожного розділу («Краса — радість життя», «Людина — це сила духу», «Людина — найвища цінність», «Повага і шанування старших», «Мандрівка до витоків думки», «Людина лишає себе в людині», «Гармонія праці, щастя і обов'язку», «Розвивай у собі чуйність»). У чому мета морального виховання дітей?
7. Розкрийте основні напрями морального виховання дітей дошкільного віку.
8. Схарактеризуйте закономірності морального виховання дошкільників.
9. Що таке «моральна вихованість»? Як визначити рівень моральної вихованості дитини?
10. Проаналізуйте завдання морального виховання дітей різних вікових груп за програмами дошкільних закладів.
11. Під час навчальної практики зафіксуйте оцінки, які дає вихователь дітям, за такою схемою:

Група, час дослідження

№ пор.	Ситуація	Оцінка вихователя	Адекватність оцінки ситуації	Реакція дитини	Висновок
--------	----------	-------------------	------------------------------	----------------	----------

Проаналізуйте вплив цих оцінок на поведінку дітей. Які побажання ви могли б висловити педагогу?

Список рекомендованої літератури

- Про освіту: Закон України // Освіта. — 1991. — 29 черв.
- Анисимов С. Ф. Мораль и поведение. — М., 1985.
- Артемова Л. В. Моральне виховання дошкільників. — К., 1976.
- Буева А. П. Человек: деятельность и общение. — М., 1978.
- Воспитание гуманных чувств у детей. — К., 1987.
- Дробницкий О. Г. Проблемы нравственности. — М., 1977.
- Запорожец А. В. Значение ранних периодов детства для формирования детской личности: Принципы развития в психологии. — М., 1978. — С. 243—257.
- Конникова Т. Е. Основы нравственного воспитания // Нравственное воспитание дошкольников. — М., 1970. — С. 4—13.
- Когырло В. К. Развитие волевого поведения у дошкольников. — К., 1971.
- Леонтьев А. Н. Психическое развитие ребенка в дошкольном возрасте // Вопросы психологии ребенка дошкольного возраста. — М.; Л., 1948. — С. 4—15.

Нечаева В. Г., Маркова Т. А., Жуковская Р. И., Пенъевская Л. А. Формирование коллективных взаимоотношений детей старшего дошкольного возраста.— М., 1968.

Нравственное воспитание в детском саду: Сб.— М., 1984.

Основы дошкольной педагогики / Под ред. А. В. Запорожца, Т. А. Марковой.— М., 1980.

Петерина С. В. Основы процесса нравственного воспитания в детском саду.— Ростов н/Д, 1983.

Развитие общения у дошкольников / Под ред. А. В. Запорожца, М. И. Лисиной.— М., 1974.

Социальная характеристика группы детского сада / Под ред. Т. А. Релиной.— М., 1988.

Субботский Е. В. Ребенок открывает мир.— М., 1991.

Сухомлинский В. А. Хрестоматия по этике.— М., 1990.

Эмоциональное развитие дошкольника / Под ред. А. Д. Кошелевой.— М., 1985.

ЗМІСТ І ЗАСОБИ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ

Моральне виховання в процесі ознайомлення з навколишнім

Ознайомлення з навколишнім — традиційний засіб морального виховання, який набуває особливого значення у зв'язку з сучасними процесами оновлення суспільного життя, відродження культурної спадщини, традицій українського народу. Пізнаючи навколишнє, дитина входить у світ загальнолюдських цінностей. Процес пізнання явищ навколишнього життя пов'язаний з усвідомленням дитиною себе і своїх відносин з тим, що її оточує.

Перше входження дитини у світ соціальних відносин відбувається в ранньому віці. Основним засобом розвитку дитини на цьому етапі є спілкування з дорослими. Формування в дітей досвіду спілкування з близькими людьми — важливе виховне завдання, яке розв'язується в процесі спільної з дорослим діяльності у повсякденному житті (побут, прогулянки, культурно-гігієнічні процедури), в іграх. Необхідною умовою морального виховання дітей є загальний емоційно позитивний настрій дитини, активність у період неспання. Для цього важливо дотримуватись чіткого режиму, забезпечити повноцінне спілкування з дитиною (доброчинливий тон, ласкаві звертання, потішки, пісеньки). На другому році життя слід розвивати ініціативність у спілкуванні з дорослими, формувати способи і засоби спілкування, інтерес до навколишніх, вихо-

увати доброзичливе ставлення до дорослих. Важливо також сприяти розвитку простих взаємовідносин дітей, прищеплювати навички гратися поруч, заохочувати потяг до спільних дій, виховувати елементарні норми поведінки.

Дитина починає знайомство з навколишнім з найближчого оточення: вона повинна знати своє ім'я та прізвище, імена батьків, дідуся, бабусі, інших членів сім'ї. Світ людей відкривається для малюка реальними взаємовідносинами дорослих, що його оточують, їхнім ставленням до нього. Поступово дитина починає розуміти, що дорослі добрі, вони піклуються про неї, із спільних з дорослим дій народжується природна звичка допомагати. Потрібно заохочувати дитину до спільної діяльності з дорослим створенням цікавих ситуацій: знайти і подати потрібний предмет, привітати когось, поспівчувати, разом зробити що-небудь. Зважаючи на здатність дитини раннього віку до наслідування, слід поступово переводити її від споглядання дій дорослого до спільних з ним дій, а згодом і до самостійних дій дитини. Вимоги до дітей вихователь обов'язково має поєднувати з ласкавим, спокійно-емоційним спілкуванням. Важливо, щоб дитина усвідомлювала, що на таке ставлення дорослого слід відповідати певною поведінкою.

Поступово сфера спілкування дітей розширюється: в дитячому садку вихователь заохочує малюків до встановлення стосунків з однолітками. Він організовує ігрові ситуації, показує приклад ставлення до дитини, залучає дітей до допомоги один одному, виявлення співчуття.

У дітей молодшого дошкільного віку усвідомлене ставлення до навколишнього формується на прикладі поведінки дорослих, а також створення життєрадісного настрою, що сприяє засвоєнню дітьми правил поведінки як у сім'ї, так і в дитячому садку. Інтерес до дорослих і позитивне ставлення до близьких людей у 3—4-річних дітей повинен «організовуватись» у певні форми етики спілкування: вітатися, ввечері бажати «на добраніч», звертаючись з проханням, казати «будь ласка», дякувати, допомагати дорослим (складати свій одяг, іграшки, берегти всі речі, якими користується сім'я). Дитина цього віку вже повинна реагувати на стан дорослого (наприклад, утримуватись від бажаної поведінки, якщо хтось відпочиває),

виявляти ту, а В. Г. Ма хворого, втішати, допомагати
втомленому, а Л. А. Фо подарунки до свята.

У дитячо-таршого дошкі дошкі знайомляться з роботою му-
зичного керівенное вооря, двірника. Вихователів слід
звертати ува дошкільної а працю дорослих у дитячому
садку та за совою.— М., 19 ми. Діти повинні знати назви
міста, вулиц на С. В. Сживуть і на якій розташований
дитячий садом саду.— Рожчі магазини, промислові під-
приємства, не обшення побутового обслуговування, ос-
новні види Ч. Лисиний.— світофор. Цю інформацію ви-
хователь погиной.— М., 19 дею дорослих — водіїв, продав-
ців, будівел ский Е. В. підводить дітей до розуміння
того, що вс инский В. користуються. створено пра-
цею людей. нальное вой.— М., 198

Слід нав бути уважними до товаришів
по групі, по грашками, піклуватись про те,
щоб іншому **УБИ МОРАЛЫ** но, приємно грати разом, від-
кликатись н ії та прохання однолітків. До-
свід спільно **Виховання в** і в молодшій групі розвиває-
ться шляхом **ня з навкол** до колективного способу жит-
тя: діти все лення з зом, у них спільні іграшки та
місце для ігного вихов тощо. Проте це не означає, що
дитина пови зв'язку з ти індивідуальність. У молод-
ших групах життя, ви враховувати особливості став-
лення кожн о спільних вимог. Якщо вихо-
ватель вико ій українс дивідуальний підхід до вихо-
ванців, то в іна входить орюється атмосфера уваги й
інтересу діт одес пізна одного, готовності до спільної
діяльності, з усвідомл ії допомоги, люб'язності.

Для діт вхождення о дошкільного віку характерна
неврівноваж ається в ра дінки, яка виявляється у вере-
дуваннях, п ітнини на ц ти вимог дорослого. Часто це
пов'язане з ормування му, без допомоги дорослих. За-
жанні все р людьми — тини до самостійності, педагог
охочуючи пі ся в процес справи, які допоможуть сфор-
знаходить т нному житт инки. Важливо також подбати
мувати нав і процедур озитивних емоцій. Дотримання
про розвито, виховання спільні з дорослими, а зго-
режиму, цік астрій дити орюють життєрадісний настрій
дом з однол го важлив орюють життєрадісний настрій
у дітей.

На межі и повноцін дитина здатна самостійно
їсти, вдягат і тон, ласк тись, і допомоги педагога по-
требують л утому році тись, і допомоги педагога по-
У другій м лкування, яких надто опікають вдома.
У другій м пілкування, упі вихователь звертає увагу

дітей на виконання культурно-гігієнічних навичок, а
також використовує їх для виховання правильних
взаємовідносин між дітьми, наприклад взаємодопо-
ги при одяганні й роздяганні. До дітей зі сформовани-
ми навичками, які допомоги товаришам не надають,
можна застосувати пропозицію-спонування: «Ось То-
ля скаже: «Давай я тобі допоможу застігнути чобіт-
ки». Подібні пропозиції вихователь використовує,
виховуючи увагу до нових дітей, а також тих, хто по-
вернувся після хвороби. Під час ігор-занять з іграш-
ками («У нас в гостях лялька Оксана», «Розкажемо
ведмедика, як ми разом граємось» тощо) вихователь
закріплює навички культури поведінки, виховує ввіч-
ливість. Слід пам'ятати, що дитина молодшого до-
шкільного віку ще не може виконати самостійно все,
чого прагне. Тому вихователь у разі необхідності на-
дає дітям допомогу, підкреслюючи при цьому, що ди-
тина все робить добре, щоб не зруйнувати її бажання
діяти самостійно.

Поступово дітей привчають бути ввічливими не ли-
ше зі знайомими, а й з незнайомими людьми, навча-
ють правил поведінки у громадських місцях (кіно-
театрі, театрі, магазині, транспорті): не заважати
іншим, не багати, не кричати, ввічливо звертатись
до людей, поступатись місцем літнім людям або лю-
дям з маленькими дітьми. Отже, вже в молодшому
дошкільному віці в дітей формуються важливі навич-
ки поведінки, а також моральні мотиви.

Уже в ранньому і молодшому дошкільному віці
дітей залучають до духовної скарбниці народної муд-
рості, використовуючи український дитячий фольклор:
потішки, пісеньки, казки, ігри. Значення їх у мораль-
ному вихованні дуже велике: створені народом для
наймолодших дітей, вони пронизані уявленням про
дитину як втіху, радість людини, сповнені ласкавою
турботи про неї:

Ой щоб спало, щастя знало,
Ой щоб росло, не боліло,
На серденько не кволило.
Соньки-дрімки в колисоньки.
Добрий розум в головоньки,
А рісточки у кісточки,
Здоров'ячко у сердечко,
А в роточок говорушки,
А в ніженьки ходусеньки,
А в рученьки ладусеньки.

На другому році життя малюків вчать слухати і розуміти зміст пісень, забавлянок, колісанок, приспівок, казок, виконувати дії відповідно до їх змісту, повторювати за дорослим окремі слова в українських народних піснях «Гулі-гулі», «Кицю-кицю», «Ходить сонко по вулиці», «Котику сіренький», «Вийди, вийди, сонечко» та ін., використовують забавлянки «Киця мура», «Зайчику, зайчику», «Сорока-ворона», «Ой, чук, чук, чук!» У молодшій групі використовують більш складні твори, різні види наочності: ляльковий, настільний, тіньовий театри, драматизацію, хороводні й рухливі ігри, казки. Це народні пісні «Прилетіла зозуленька», «Вода, вода холодная», «Пішла киця по водицю», заклички «Вийди, вийди, сонечко», «Журавлі, журавлики», «Іди, іди, дощику», ігри «Перепілка», «Десь тут була подоляночка», казки «Коза-дереза», «Котик і Півник», мирилки. Наприклад:

Мир — миром,
Пироги з сиром,
Вареники в маслі,
Ми дружечки красні,
Поцілуймося!

На четвертому році життя дітей знайомлять із сопілкою, свищиком, свистунцями — найпростішими українськими народними іграшками — в поєднанні з читанням творів українського фольклору, вивченням нескладних віршів.

У моральному вихованні дітей середнього дошкільного віку слід ураховувати значно більші їхні можливості та наявність певного досвіду поведінки. У дітей важливо виховувати усвідомлене ставлення до зростаючих обов'язків у сім'ї та дитячому садку, вміння самостійно знаходити корисні справи і приводи для радості, співпереживання, вдячності. Важливо, щоб дитина не відчувала свої обов'язки як тягар, постійний клопіт. Тому не варто надто регламентувати дії дитини, адже у цьому віці вона вже прилучена до активного вираження свого ставлення до людей. Тут важливо показати різні варіанти, способи, пов'язані з близькими, зрозумілими для дітей формами поведінки.

Ознайомлення з навколишнім, як і в попередніх групах, у середній також починається з сім'ї. Слід сформулювати у дітей поняття про те, що сім'я — це найрідніші люди, всі члени сім'ї піклуються один про одного: вітаються, цікавляться справами, допомага-

ють, зустрічають; розвивати в них повагу до інших: не перебивати, коли хтось розмовляє, не бути настирливим; вчити дітей звертати увагу на те, як почують себе члени сім'ї: коли хтось захворів — зробити йому приємне (допомогти, подати ліки), якщо в людини поганий настрій — поділитися ласощами, розповісти цікаву історію. Така конкретизація можливих форм поведінки необхідна для дітей середнього дошкільного віку, для яких ще недостатньо загальної вказівки (бути ввічливим, піклуватися тощо). Діти розповідають про те, як вітали своїх рідних з днем народження, а вихователь навчає їх готувати подарунки, радить, як краще привітати близьку людину: «Вранці міцно обніми бабусю, поцілуй і скажи: «Рідна бабусенько, вітаю з днем народження, бажаю бути здоровою, жити довго і щасливо!»

Розширюються уявлення дітей про дитячий садок. Вони знайомляться з тим, що у дитячому садку є багато груп, у всіх групах діти живуть дружно, не сваряться, дбайливо ставляться до іграшок, книжок, діляться один з одним, чуйні до потреб інших, допомагають; серед них, як і в сім'ї, є найменші — ті, хто виховується в молодших групах. Під час прогулянок вихователь заохочує дітей до надання допомоги малюкам: порозмовляти, погратися з ними, заспокоїти, якщо дитина плаче, після прогулянки допомогти роздягнутись.

У дітей середнього дошкільного віку значно зростає потреба у спілкуванні з однолітками. Тому слід формувати навички спільної діяльності, розвивати уважність до товаришів у іграх, праці, спілкуванні в повсякденному житті. Введення нових правил спілкування та спільної діяльності полегшується завдяки розвитку в дітей здатності аналізувати вчинки як свої, так і інших. Дітей навчають дружно грати разом з іншими, ділитися іграшками, справедливо розподіляти їх, помічати непорядок у речах, допомагати дорослим в їх упорядкуванні.

Важливий напрям морального виховання дітей п'ятого року життя — виховання поваги до дорослих у дитячому садку та за його межами. Закріплюються навички ввічливості: вітатися і прощатися, називати на ім'я та по батькові, чемно звертатися з проханням, не втручатися в розмову дорослих, дякувати за послугу.

Уявлення дітей про навколишній світ розширюється введенням понять «Батьківщина», «народ». Якщо в молодших групах діти знали лише назву міста, в якому живуть, то в середній групі формується уявлення про Батьківщину, яке слід пов'язати з поняттям «батьки»: «Батьківщина — це місце, де людина народилась і живе, де народились і живуть її батьки. Вона така ж рідна для людини, як її батьки, тому й називається Батьківщиною. Наша Батьківщина — Україна». Діти повинні знати, що люди, які мають спільну Батьківщину, — це народ. Люди, які народились і живуть в Україні, — український народ, ми належимо до нього. У народі від дідів до батьків і дітей передається мова, пісні, казки, приказки, загадки, повага до старших, любов до дітей, пошана до хліба. Дітей знайомлять з тим, що хліб — це праця багатьох людей: хлібороби вирощують пшеницю, з борошна пекарі печуть хліб, продавці продають його. Хліб — це життя, тому потрібно ставитись до нього дбайливо: не кидати, не кришити, брати стільки, скільки можеш з'їсти, класти на тарілку, хлібницю.

Знайомству з народною мудрістю сприяють прислів'я, приказки, зміст яких повинен бути зрозумілий дітям: «Яке дерево, такі в нього квіточки, які батьки, такі їхні діточки», «Який куц, така й калина, яка мати, така й дитина», «Який дуб, такий тин, який батько, такий син».

Основа виховання в дітей поваги до національної культури — мова. Вихователь читає уривок з вірша Д. Білоуса «Рідне слово»:

Ти постаєш в ясній обнобі.
Як пісня линець, рідне слово.
Ти наше диво калинове,
Кохана материнська мова.

Потім він пропонує розказати, як вони зрозуміли слова «кохана материнська мова», і пояснює, що мова — то найбільший скарб народу. Розповідаючи про красу і мелодійність української мови, можна використати грамзапис народної пісні, співу слов'я, гри на сопілці. Слід, щоб діти усвідомили, що рідна мова для людини та, якою співала колискові пісні, вчила говорити мати, тому вона й називається рідною, материнською.

Завдання морального виховання в процесі ознайомлення з навколишнім у старшому дошкільному віці

значно ускладнюються завдяки розвитку можливостей дітей. З середньої групи в старшу діти переходять з усталеними навичками культури поведінки, готові до спілкування, надання допомоги, здатні розуміти відносини між людьми, виявляти доброзичливість, ввічливість, повагу до старших, турботу про малюків. У старшому дошкільному віці активний розумовий розвиток є підґрунтям для глибокого усвідомлення поведінки та її регуляції відповідно до моральних вимог. Зростає здатність до передбачення наслідків своїх вчинків, цілеспрямованість та організованість поведінки.

Розвиток мислення на 6—7-му роках життя створює передумови для опосередкованого пізнання світу. Поруч з активним інтересом до змістовного спілкування з дорослими діти виявляють його і до соціальних явищ. Це дає змогу знайомити дітей з тими життєвими законами, за якими будуються відносини між людиною і суспільством, людиною та іншими людьми. Звичайно, ці закони дитина пізнає практично на прикладі дорослих, але вона відчуває себе вже не спостерігачем, а учасником життя дорослих. Не випадково діти цього віку так настійно домагаються від навколишніх серйозного ставлення до своїх бажань, намірів.

На основі знань про сімейні стосунки, здобутих у попередніх групах, триває формування інтересу до свого життя і життя близьких людей. Старших дошкільників підводять до узагальнення про те, що життя сім'ї залежить від ставлення її членів до своїх обов'язків: батьки виховують дітей, працюють, щоб забезпечити сім'ю; бабуся й дідусь — найстарші, наймудріші, з ними всі радяться; діти допомагають дорослим робити покупки для сім'ї, підтримувати порядок у квартирі, готувати їжу, приймати гостей. Слід наголосити, що виконання сімейних доручень — не тільки обов'язок, а й приємна робота, адже у ній виявляється любов і турбота про своїх рідних. Дітей вчать без нагадування виявляти повагу до старших, турботу (поступитися місцем, подати потрібну річ, зустріти, запропонувати свою допомогу), дякувати за виявлену турботу. Поглиблюються знання дітей про те, що в будинку проживають сусіди, з якими потрібно вітатися, чемно розмовляти, запрошувати в гості. Вихователь повинен потурбуватися про те, щоб батьки

правильно будували відносини в сім'ї, їм слід пояснити значення цього для подальшої долі дитини.

Дітей знайомлять з оберегами української родини. Наприклад, вихователь може провести тематичне заняття з використанням етнографічних предметів побуту, об'єднавши їх у композицію «Українська хата», у формі своєрідної екскурсії — розповіді про предмети, які в ній знаходяться: піч, стіл, ослони, скриня, стільці, дитяча колиска. У призначенні кожного з них вихователь має розкрити моральний зміст: «Значну частину хати займала розмальована піч, її часто називали «піч-мати», тому що вона була головною — хліб народжувала, в ній готували їжу, вона гріла людей старих і малих, сушила лікарські рослини, насіння. А збиралась сім'я за столом: обідала, снідала, вечеряла, приймала гостей. Стіл покривався скатертною, а хліб на столі — рушником. Українські рушники — як вишита пісня, без них, як без пісні, не обходилось ні народження, ні весілля. Рушники дарували на щастя, люди вірили, що вишитий від серця і подарований на щастя рушник оберігає людину від лиха, тому й називали рушники оберегами. В пісні про матір співається:

І в дорогу далеко ти мене
на зорі проводжала,
І рушник вишиваний на щастя,
на долю дала.

На основі розвитку інтересу до своєї сім'ї, її історії у підготовчій групі у дітей формують уявлення про рід і родовід: у кожної людини є батьки, в них — свої батьки (дідусь, бабуся), батько й мати бабусі й дідуся — прабабуся, прадід. Усі ці люди — рід, родина. Дітей підводять до узагальнення, що рід має історію, яку своїм життям продовжує кожна людина: від того, як живе людина, залежить честь її роду, людина повинна знати якомога більше про членів свого роду (де і як жили, чим займались, що доброго зробили для людей). Заняття і бесіди на теми «Род наш красний», «Моя родина», «Руки моєї бабусі», «Мамина пісня» тощо мають велику моральну вагу, оскільки зміст їх індивідуалізований. Для участі у занятті на таку тему вихователь може запросити членів родин своїх вихованців. Доцільним буде складання родовідного дерева кожної дитини, що також можна зробити спільними зусиллями дорослих і ді-

тей. На занятті на тему «Зростає, родинне деревце» вихователь пояснює дітям зв'язок поколінь, ілюструючи його моделлю роду: коріння дерева — прабабусі, прадідусі; далі — дідусі, бабусі; їхні діти — батьки й матері вихованців, і наймолодші гілочки — діти. Так дітям стає зрозумілим своє місце в роді, а предки і старші люди роду — більш близькими. Дітям пояснюють, що кожна родина пам'ятає своїх померлих родичів, про них згадують із вдячністю, адже вони дали життя тим, хто живе сьогодні. У дні народження і смерті відвідують могили, приносять квіти, бережуть їхні портрети, фотокартки. Діти повинні знати їхні імена, де вони жили, чим займались. Робота на тему «Рід і родовід» має велике моральне значення, вона спрямована на усвідомлення дитиною ідеї продовження життя людини у наступних поколіннях. «Сьогодні ви — найменші гілочки роду, про вас піклуються батьки, а коли виростете — станете батьками, народите дітей і від вас також виростуть маленькі гілочки, вони також будуть схожі на вас», — розповідає вихователь. Так розвивається інтерес до свого життя і життя близьких людей, готовність до продовження родинних традицій.

Вихованці старшої і підготовчої груп — найстарші в дитячому садку. Підготовка до зміни соціальної позиції (завтра — школяр) включає формування почуття «дорослості», відповідальності, організованої поведінки. Це виявляється і в стосунках дітей, і у їх ставленні до дорослих. Слід розвивати уявлення про моральну сторону стосунків дітей: в дитячому садку дружно вчаться, грають, працюють, піклуються один про одного, допомагають, говорять правду, сумлінно виконують доручення, відверті, щирі один до одного, хлопчики оберігають дівчаток — першими вітаються, виконують важку роботу, поступаються місцем. Дітей навчають виражати ставлення до вчинків однолітків, об'єктивно оцінювати їхню поведінку і свою власну.

У старшій і підготовчій групах дітей знайомлять із школою, з тим, чого їх навчатимуть учителі, пояснюють, що вчитись потрібно для того, щоб стати освіченою людиною і здобути бажану професію. Дітям читають книжки про школу, ознайомлюють з окремими правилами поведінки школяра, з тим, як зміниться їхнє життя, коли вони стануть школярами. Вихователь

орієнтує дітей на майбутні обов'язки учнів на занятті («Слухайте уважно, в школі потрібно бути уважним, зосередженим»), під час виконання дітьми режимних процесів («Акуратність потрібна всім, особливо — учням»), прагне поєднати знання про школу з формуванням відповідних емоцій. Передчуття радості від нової соціальної позиції — позиції школяра — важливе моральне почуття, яке позначається на всій діяльності й поведінці дітей.

Ознайомлення дітей дошкільного віку з працею дорослих має на меті дати конкретні знання та уявлення про працю, навчити цінувати її, збудити інтерес до участі у праці. Дітей молодшого дошкільного віку знайомлять лише з тими видами праці, в яких найбільш яскраво виражені трудові операції та їх результати, а також зрозуміла спрямованість праці дорослих на задоволення потреб самих дітей. Згодом звертають увагу на якість трудових операцій, суспільну значимість праці, що виходить за межі безпосереднього спостереження дітей. На цій основі дітей підводять до узагальнення про те, що люди працюють на спільну користь, намагаються зробити якнайбільше для інших людей: хлібороби вирощують пшеницю, з якої пекарі печуть хліб; працівники ательє шують одяг, медичні працівники лікують людей. Слід пояснити дітям, що все, чим користується людина, — це результат праці інших людей, тому слід ставитися до речей дбайливо, вчасно помічати неполадки в них, звертатися до дорослих за допомогою.

Дітей знайомлять з професіями батьків (ким працюють, що роблять, які результати праці, як ставляться до праці). У старшій групі дають знання про працю в промисловості, будівництві, сільському господарстві. Важливо показати не тільки те, що робить людина і який результат її діяльності, а й те, як ставиться вона до роботи, довести, що люди праці — гарні, їх поважають. Літературні твори для дітей на теми праці будівельників (С. Баруздин «Хто збудував цей будинок», М. Познанська «Новосілля»), хліборобів (І. Глинська «Хліб», Г. Демченко «Красно дякуєм за хліб»), льотчиків (І. Нехода «Льотчики», І. Винокуров «На аеродромі»), людей інших професій (оповідання О. Донченка «Голубий гвинтик», Б. Житкова «Пожежа на морі», «Пошта», вірш В. Маяковського «Ким бути?» та ін.) є цінним засобом, на основі якого

педагог може формувати узагальнене поняття про людину праці. Читання таких творів об'єднують за тематичним принципом, звертаючи увагу на те, щоб за окремими фактами, явищами сформувати літературний образ. Важливо надати дітям можливість висловити ставлення до прочитаного: запитати, яка частина твору найбільше запам'яталася, про що вони хотіли б почути ще раз, чи хотіли б вони зустрітися з представниками професій, які їм сподобались, запропонувати намалювати те, про що читали, розповісти про це вдома. Читання починають з творів інформативно-описового характеру, а на етапі, коли загальне уявлення про професію склалося, використовують ліричні твори, часто героїчного змісту, слухання яких активізує почуття дітей. Моральне значення ознайомлення дітей з працею дорослих яскраво виявляється під час екскурсій, зустрічей з людьми праці, особливо з батьками, бабусями, дідусями. Уявлення про красу і значення праці для суспільства у цих формах виховної роботи поєднуються з усвідомленням, що кожна людина, яка працює чесно, гідно поваги і наслідування. Враження дітей повинні реалізовуватися в ігровій, продуктивній діяльності.

Велике моральне значення має екологічне виховання дітей, адже піклування про природу — невід'ємна риса справжньої людини. На основі краєзнавчого принципу ознайомлення з природою вихователь організовує посильну участь дітей у збереженні та відновленні природного оточення міста чи села (охорона мурашників, першоцвітів, газонів). Діти повинні мати уявлення про лікарські рослини, знати правила збирання і використання їх. Розповідаючи про рослини — символи України, вихователь наголошує на народних уявленнях про значення їх у житті людей: «Калину шанує український народ за красу і цілющу силу. Її саджають біля хати, щоб білі вродливими і щасливими ті, хто в хаті живе. Навесні калина вкривається білим цвітом, як дівчина у святковому вбранні, милує око, тішить серце. Струнка й ошатна, вона у народних піснях порівнюється з українською дівчиною-красунею. Коли хочуть сказати, що дівчина красива, говорять: «Пишна та красива, як червона калина», «Молода дівчина гарна, як калина», «Убралася в біле плаття, як калина в білий цвіт», «Стоїть у дворі дівчинька, як над ставом калинонька». Взим-

ку ж білий цвіт молодості змінюється зрілістю кетягів червоних ягід. Вони лікують від застуди, надають бадьорості, допомагають від безсоння. Коли син йшов у далеку дорогу, то мати напувала його калиновим чаєм і з собою давала хліб з калиною. Нею прикрашають святковий стіл, весільний коровай».

Ознайомлення з початками народознавства — важливий напрям виховання старших дошкільників. У старшій групі слід дати уявлення про те, що народ має звичаї, які є спільними для всіх людей, познайомити з народними традиціями українців — народною мудрістю, яка передається з давніх-давен, яку потрібно знати й шанувати. Поглиблюють знання дітей про народну творчість народні пісні, казки, прислів'я і приказки, ігри, загадки, народні вітання, розширюють уявлення про народні промисли України (вишивку, петриківський розпис, яворівську іграшку тощо). Слід також дати уявлення про характерні для рідного краю професії, значення їх для всієї країни, про конкретних людей — представників цих професій, ознайомити з працею митців (на прикладах народних промислів рідного краю).

У підготовчій групі дітей підводять до розуміння того, що людина — частина рідного народу, рідне — своє, близьке, пов'язане з матір'ю, родом, узагальнюють уявлення про те, що народ — творець, його твори — велика мудрість і цінність, їх треба берегти, знати усну народну творчість: ігри, пісні, легенди, казки, дотримуватись народних звичаїв. У прислів'ях, приказках точно і влучно висловлені багатовікові спостереження народу над природою та людьми: «Хвали січень сніговий, травень дощовий, а серпень рясний», «Вересневий час — сім погод у нас: сіє, гріє, віє, туманіє, холодніє, гуде, ще й згори йде!», «Найдорожчий клад — як в родині лад», «Гора з горою не зійдеться, а чоловік з чоловіком — сходяться», «Дерево шанують, як добре родить, а чоловіка — як добре робить», «Шануй старших — молодші тебе пошанують» та ін. Дітям старшого дошкільного віку знайомі різні жанри народних пісень: ігрові, жартівливі співанки, пестушки, календарні пісні, пісні про природу та працю. Старші дошкільники, які мають менших братів і сестричок, не лише в іграх, а й удома, а також у сім'ях родичів можуть застосувати знання колискових пісень, норм народного ставлення до маленької дитини, звер-

тань до неї: дитинонька — калинонька, золотенятко — мамине дитятко, донечка — зіронька, синятко — соколятко тощо. Прадавня мудрість казки у досконалій художній формі втілює народну мораль, підводить старших дошкільників до ідеї Добра і Зла. «На кого з героїв казки хочеш бути схожим?» — це питання вихователя збуджує не лише думку, а й почуття дітей, спонукає їх до зіставлення казкового й реального життя.

У дітей старшого дошкільного віку формують уявлення про історію рідного міста (села), походження його назви, назв вулиць, географічні та історичні пам'ятки. Ці відомості не тільки виконують інформативну функцію — вони допомагають пізнавати історію рідного краю, формують прагнення збагачувати його красу, робити своєрідні відкриття: чому вулиця називається Вербова, урочище — Росяне, а місто — Городище? Вихователю слід пам'ятати, що поряд з формуванням уявлень про конкретні географічні назви чи історичні події засвоюються знання про значення цих фактів, тому добір освітнього матеріалу здійснюється з урахуванням завдань морального виховання.

На матеріалі прикладного мистецтва рідного краю розширюються уявлення старших дошкільників про декоративно-прикладне мистецтво: вишивку, розпис, витинанку, різьбу, писанкарство, народну скульптуру. Наприклад, діти дізнаються, що відомий їм символ українського народу — рушник своїми барвами промовляє до людей, розповідає про те, де, коли і для кого його вишило: на дитячих рушничках дівчаткам вишивали цвіт яблуні, вишні, квіти ромашки й незабудки і називали їх рушнички-росянички, а хлопчикам — чорнобривці, волошки, синій барвінок, листя дуба, любистку й називали ці рушнички грайликами. На родинних (сімейних) рушниках зображали пару голубів, троянди, мальви, маки, калину, щоб у сім'ї були любов і злагода, повага дітей до батьків, здоров'я. Цікавим може бути заняття-екскурсія «В гостях у майстрів» або «Наука старого майстра», на якому дітям демонструють різні види народного декоративно-прикладного мистецтва, виховують бажання наслідувати творче ставлення майстрів до праці.

Виконуючи програму з народознавства, вихователь повинен дбати не стільки про накопичення дітьми

знань, скільки про їх творче засвоєння, вплив на по-
чуття. Зокрема, слід навчити дітей шанувати народні
свята й обряди і брати участь у них: зустріч весни
(веснянки, хороводи); «зелені свята» — вшанування
природи (обрядові ігри, забави); Івана Купала
(вбрання купальського дерева, плетіння вінків, хоро-
води, купальські пісні); свято хліборобів (зажинкові,
обжинкові пісні); новорічні свята (колядки, щедрів-
ки). Ці свята святкують у різних регіонах України
відповідно до місцевих культурно-етнографічних особ-
ливостей. Дітям пояснюють походження свят, готують
дозвілля, тематичне заняття чи свято. Слід роз'ясню-
вати дітям також моральний зміст свят: «Великим
святом з давніх-давен слов'яни вважали зустріч вес-
ни. Весняні хороводи водили від того дня, коли з'я-
виться перша весняна пташка або закує зозуля. У вес-
няних піснях та іграх, які називають гаївками, вес-
нянками, співають про родючу землю, радісну працю,
закликають весну:

Ой весно, весно, днем красна,
Що ти нам, весно, принесла?
Принесла я вам літечко,
Щоб родилося житечко,
Ще й червоної квіточки,
Щоб квітчалися дівочки...

Робота з народознавства, поряд з ознайомленням
з українськими звичаями, спрямована на усвідомлен-
ня того, що кожен народ має свою історію, особливості
національної культури, традиції. Так виховується
дружне ставлення до інших народів. Тут важливо
уникнути таких традиційних помилок, як трактування
«старшинства» у братстві народів, абстрактних роз-
мов про символи народів, що зводились до розглядан-
ня гербів республік. Слід пояснити дітям, що сила
народу в його добросердних стосунках з іншими наро-
дами, у взаємоповазі, взаємодопомозі, братерстві.
Можна з певністю твердити, що людина, яка має роз-
винену національну свідомість, у якій вихована любов
до рідного, народного, виявить повагу й до іншого на-
роду. Саме тут закладаються основи зв'язку патріотич-
ного та інтернаціонального виховання та моральна
сутність їх. Патріотизм виявляється не лише у став-
ленні до свого, а й до всього, з чим зустрічається лю-
дина в житті.

Старших дошкільників знайомлять з державними

символами України (прапором, гімном, гербом), на-
ціональними героями, відомими письменниками, ком-
позиторами, виховують шанобливе ставлення до них.
Діти повинні знати столицю України — Київ, інші
великі міста, знати, чим багата Україна (хліб, вугілля,
льон, метал, енергетика), відомі географічні назви
(Крим, Карпатські гори, Дніпро та ін.), пам'ятні міс-
ця (Тарасова гора у Каневі, Запорізька Січ на Запо-
ріжжі, заповідник Асканія-Нова тощо). З цією метою
проводять заняття «Ми живемо в Україні, ми дуже
любимо її», «Пам'ятні місця України», «Герої Украї-
ни», «Рідне місто», «Вулиці нашого міста», «Наш
герб» та ін.

Дітям пояснюють державні символи, виходячи з
вікових особливостей, залучаючи образне мислення,
емоційність: «Два кольори на прапорі України — це
улюблені українцями жовтий колір — колір золотої
стиглої пшениці, зерна, з якого роблять хліб, а хліб —
це життя, колір сонця, що дає життя всьому живому,
та блакитний — то колір ясного неба, символ миру і
щастя, колір чистої, дзвінкої, як пісня українська, во-
ди». Слід підкреслити, що державні символи Украї-
ни — це знак того, що український народ прагне миру
і щастя собі й всім іншим народам.

В ознайомленні дітей із суспільним життям важ-
ливо дотримуватись принципу відповідності сучасно-
сті. Поєднання минулого і сучасного — чи не най-
складніша проблема виховання. Однак тенденції
повернення до витоків, до історії не повинні обмежу-
ватись далеким минулим. Адже виховується дитина
певного часу, яка не чекає, поки час зміниться на кра-
ще, а вже живе — спостерігає, аналізує, діє. Навколо
неї відбуваються події, які можуть впливати на осо-
бистість як позитивно, так і негативно. Тому важливо
використати явища навколишнього світу для роз'яс-
нення завдань виховання, пояснивши дитині як пози-
тивне, так і негативне, особливо якщо дитина виявляє
цікавість. Орієнтиром для вихователя має бути прин-
цип гуманізації знань, а метою — виховання усвідом-
леного миролюбства.

Велике значення у вихованні дошкільнят мають
акції милосердя. Турбота про малюків, допомога лю-
дям похилого віку, природоохоронна діяльність — усе
це позитивно впливає на формування гуманістичної
спрямованості особистості. Організуючи роботу пі-

допічних, вихователь повинен не нав'язувати дитині щось, а свідомо зацікавлювати її, підтримувати, схвалювати, аби закріпити моральні мотиви діяльності. З метою формування гуманістичної спрямованості особистості можна провести бесіди на теми: «Мир — це життя», «Діти — посланці миру», розповісти про японську дівчинку Сасакі Садако, юну американку Саманту Сміт, написати листа дітям з інших країн. Зрозуміло, що пряме перенесення знань про боротьбу за мир у діяльність дітей неможливе. Формуванню ставлення дошкільнят до подій суспільного життя сприяє педагогічне керівництво вихователя дитячою художньою творчістю (малюнки, аплікації, концерти) на теми миру тощо.

Методика проведення етичних бесід

Моральна освіта — важливий засіб формування моральних уявлень, почуттів та звичок поведінки. Суть його полягає не лише у роз'ясненні значення та змісту принципів і норм загальнолюдської моралі. Слід особливо підкреслити комплексність завдань, які розв'язує система моральної освіти, оскільки в останні роки в наукових дослідженнях, виступах практиків усе виразніше лунає думка про те, що головним недоліком морального виховання є використання переважно словесних методів. З цього приводу В. О. Сухомлинський писав: «Виховання словом — найскладніше і найважче, що є у педагогіці. Цілковитою нісенітницею є твердження про те, що вада виховної роботи у багатьох школах — словесне виховання. Потрібно говорити про інше: про примітивність словесного виховання, про невміння окремих учителів виховувати словом»¹. Отже, справа не в тому, що виховання словом адресоване в основному до свідомості дітей і впливає на поведінку опосередковано, а в якості моральної освіти. Завдання педагога — наблизити моральні уявлення, які формуються у дітей, до їхньої поведінки, вплинути словом на почуття, мотиви діяльності.

Підкреслимо, що моральні норми, які даються дітям, засновані на моральних цінностях українського народу: гуманізму, милосерді, доброзичливості, праце-

любстві, правдивості й чесності, високій культурі поведінки. З дитинства слід виховувати повагу до правил народного етикету: вітатися, допомагати, запросити до хати подорожнього, нагодувати голодного, дати спраглому води, відвідати хворого тощо.

Використання бесід як методу морального виховання дошкільників потребує вдосконалення. Поширена думка про етичну бесіду як типово шкільний метод підтверджується тим, що вихователі розглядають її як один з видів занять із старшими дошкільниками. Проте саме в роботі з дітьми дошкільного віку етичні бесіди мають особливе значення, оскільки складають основи моральної свідомості, допомагають дітям усвідомити моральний досвід, який у них формується. Ускладнення, що виникають у подальші періоди розвитку особистості, часом пов'язані з недостатньою роботою педагога з дошкільниками, адже досвід поведінки, який складається стихійно, не може бути усвідомлений самостійно.

Етична бесіда — це розмова вихователя з дітьми на моральну тему, яка проводиться як у формі занять, так і в повсякденному житті. Зміст етичних бесід — роз'яснення значення моральних норм і правил поведінки, аналіз вчинків дітей і дорослих, колективне обговорення етичних питань. Негативні прояви поведінки також можуть стати приводом для розмови, мета якої — викликати у дітей осуд і прагнення не повторювати поганих вчинків.

У «Програмі виховання в дитячому садку» поставлено завдання моральної освіти дітей: сформувати в дошкільників навички спілкування, уявлення, які мають стати основою моральної спрямованості особистості. Моральне виховання передбачає виховання у дітей любові до людей, до рідного народу, до Батьківщини, почуття дружби, товарищескості, поваги до старших, піклування про молодших, навичок культурної поведінки, відповідального ставлення до виконання доручень та обов'язків. Дітей привчають бути правдивими, чесними.

Роз'яснення моральних норм у бесідах пов'язане зі специфікою кожної з них. Як правило, моральна норма — загальна вимога («потрібно допомагати», «бути чуйним» тощо). Дітям потрібно розкрити зміст цих понять. Слід урахувувати, що формування етичних уявлень у дітей тісно пов'язане з почуттями. Обрати

¹ Сухомлинський В. А. Как воспитать настоящего человека. — М., 1975. — С. 7.

правильний вчинок дитині часто допомагає почуття співпереживання. Проте вона може знати, що таке чуйність і взаємодопомога, але у відношеннях з навколишніми керуватися лише мотивами особистої користі. Тому в процесі моральної освіти норми повинні бути представлені дітям у зрозумілій та емоційній формі. З цією метою в етичних бесідах доцільно:

конкретизувати моральні норми і правила поведінки дітей;

оцінювати позитивні й негативні вчинки дітей і залучати їх до колективної оцінки;

аналізувати поведінку героїв літературних творів на моральні теми.

Перелічені засоби сприяють тому, що моральні вимоги втрачають значення простого імперативу і стають зрозумілі дітям. Забезпечується також наочність необхідності виконання норм. Образність, живий зміст вчинків персонажів літературних творів допомагає дитині «увійти» в події, стати їх учасником, сприяє емоційному сприйманню моральних вимог.

Конкретизація норм у правила поведінки спрямована на те, щоб допомогти дітям оволодіти способами виконання норм, об'єднати моральні уявлення, які формуються, з поведінкою дітей. Наприклад, дітям недостатньо пояснити необхідність надання допомоги товаришам, потрібно показати конкретні способи спільного виконання роботи, а також пропозиції, надання і прийняття допомоги. Відомо, що тактовно надати допомогу — справа складна не тільки для дитини, а й для деяких дорослих. Тому дитині необхідно не тільки роз'яснити, що треба допомагати іншим, а й навчити конкретних прийомів надання допомоги.

Важливе завдання етичних бесід — навчити дітей бачити моральну цінність вчинків та аналізувати їх. У досвіді дошкільника вже існують окремі враження, результати спостережень, ставлення до вчинків літературних героїв, в узагальненні яких допомагає педагог. Дитина повинна знати, що її дії щодо іншої людини не байдужі навколишнім і їй самій. Усвідомлення своїх зв'язків з людьми не може бути нав'язане дитині дорослим. Інтерес до життя дорослих — характерна особливість дошкільного віку, проте у свідомості дитини ще мало уявлень про внутрішній світ інших людей. Завдання педагога — допомогти осмислити ці зв'язки,

зрозуміти, що вчинки в колективі, сім'ї, суспільстві мають моральний смисл.

Відомо, що кожний вчинок пов'язаний з моральним вибором, який передує дії. У дошкільника слід сформувати емоційне передбачення майбутніх вчинків. Попередні зразки вчинків засновані на тих уявленнях, які вже сформовані в дитини. Таким чином, у процесі етичних бесід здійснюється поєднання образу поведінки «належної» і власного досвіду, їх зіставлення і розвивається здатність до морального вибору, що є важливим показником морального розвитку дитини.

Використання в ході етичних бесід різного роду моральних завдань сприяє формуванню морального вибору. Наприклад, в етичній бесіді про чуйне ставлення до навколишніх можна використати завдання: «Вранці по дорозі в дитячий садок Сергійко квапив маму: «Я сьогодні черговий, підемо швидше!» Коли вони переходили вулицю, мама звернула увагу сина на бабусю, яка стояла біля світлофора і не зважувалась іти без сторонньої допомоги. «Ми поспішаємо, — сказала мама, — а як же бабуся?» — «Як ви думаєте, діти, що зробив Сергійко?» Застосування моральних завдань не повинне «програмувати» поведінку дитини. Використовуючи їх, вихователь викликає інтерес до можливих варіантів вчинків, показує вплив їх на стан і настрої навколишніх і підводить дітей до висновку, що турбота про людей повинна бути дійовою.

Тактика співробітництва в моральній освіті дошкільника і, зокрема, в етичних бесідах полягає в тому, щоб забезпечити дитині позицію співучасника виховного процесу. Моральні уявлення набувають особистісної значимості тоді, коли діти залучаються до активної оцінки. В бесідах на моральну тему формуються такі оцінювальні вміння, як відповідність оцінки моральним нормам, правилам, аргументація оцінки, виробляється особисте ставлення дитини до оцінюваного явища або факту.

Гарним матеріалом для оцінки можуть бути вчинки героїв літературних творів. Як показали дослідження О. М. Лещенко, Е. Ф. Лукіної, А. М. Виноградової, Л. П. Стрелкової, літературні твори, в яких протистоять добро і зло, подано характеристики не тільки позитивних, а й негативних образів, сприяють критичному засвоєнню дітьми дійсності, справедливій оцінці образів, емоційному ставленню до вчинків. Ак-

тивізації моральної оцінки в бесідах допомагають запитання типу: «Як ти ставишся до вчинку героя?», «Як ти зробив би на його місці?» Тобто етичні бесіди сприяють розвитку самостійності моральних оцінок, звичайно, за умови, що діти правильно розуміють зображене у творі. Відомий психолог Л. С. Виготський писав, що «психологія дитячого віку відзначила важливий для діяльності уяви момент, який названо законом реального почуття у діяльності фантазії. Суть його проста, в його основі лежить практичне спостереження. З діяльністю уяви тісно пов'язаний рух наших почуттів»¹.

Читання художньої літератури — багатий арсенал виховання моральних почуттів дошкільника. Твори з яскравими персонажами і цікавим сюжетом активізують уяву дитини, співпереживання, вчать почуттєвої співдії героям, сприяють появі нового емоційного ставлення до навколишнього. Великий вплив художніх творів на почуттєву сферу дитини дає змогу педагогові використати його у моральному вихованні зі значним виховним ефектом. Проте для цього потрібно дібрати відповідні твори і організувати слухання їх таким чином, щоб у очах дитини засяяли «вогники захвату», за висловом В. О. Сухомлинського.

У дошкільному віці формуються ціннісні основи ставлення до дійсності. Цьому сприяють етичні бесіди, які спонукають дітей до моральних вчинків як через усвідомлене ставлення до моральних норм, так і через привабливі образи людей, які здійснюють такі вчинки, а також через усвідомлення своєї поведінки. Це позитивно впливає на зміну ставлення дитини до самої себе. Оскільки взаємостосунки у колективі дошкільників ґрунтуються на виконанні тих норм поведінки, на усвідомлення яких спрямовано етичні бесіди, дитина прагне до відповідної поведінки, щоб бути у спілкуванні не тільки рівною, а й цікавою, значною для однолітків.

Таким чином, бесіди на моральні теми — один із засобів прилучення дитини до пізнання моральних цінностей, їх переживання й активного утвердження у власній поведінці.

На жаль, як повноцінний засіб морального виховання етичні бесіди використовують не завжди. Під час їх планування та проведення виникають трудно-

щі. Найтипівіші недоліки полягають у відсутності системи таких бесід. Вихователі мало використовують можливості колективної думки, що призводить до відмови дітей від прийняття моральних норм. При формуванні етичних уявлень часто-густо як основний зміст матеріалу для пояснення необхідності дотримання норм використовуються негативні характеристики поведінки, увага дітей зосереджується на прикладах невиконання норм та їх наслідках. Подекуди педагоги змішують моральні поняття (доброта — справедливість, дружба — товарицькість; бути добрим — значить бути хорошим). Уявлення про норми часто даються без подальшого застосування в різних видах діяльності, що призводить до формального засвоєння їх. Вихователі недостатньо готують дітей до бесіди, через що вона перетворюється на моралізування педагога.

Ефективність виховної роботи залежить від того, наскільки добре вихователь володіє різними видами етичних бесід. Передусім слід вказати на бесіди, які проводяться у повсякденному житті дітей, і на етичні бесіди як на окремий вид заняття. В повсякденному житті бесіди проводяться в усіх вікових групах. Зміст їх може бути різноманітний: обговорення прочитаних художніх творів або вчинків дітей (негативні вчинки краще обговорювати, ведучи дітей від схвалення гарного вчинку до засудження негативного); аналіз спостережень за поведінкою людей; розв'язання моральних завдань; розповіді про виконання доручень колективу. Зміст, побудова, тривалість і методика проведення бесіди визначається насамперед віком дітей.

Бесіди можуть бути колективними (з усією групою), груповими (з кількома дітьми), індивідуальними. Доцільність останніх слід особливо підкреслити. На жаль, сучасні умови дошкільних закладів обмежують можливість індивідуального спілкування вихователя з дитиною. Проте вони є незамінним засобом формування духовно-емоційного контакту. Окремий вид етичних бесід у повсякденному житті — бесіди з ініціативи дітей. Вони потребують довірчої ситуації та великого такту з боку педагога. Важливо, щоб вихователь у кожному випадку вміло спрямовував розмову, поєднуючи пояснення нового із засвоєнням моральних уявлень. Значні труднощі викликають відповіді на запитання, які потребують засудження поведінки дорослих. Скажімо, дитина була свідком

¹ Виготський Л. С. Собр. соч.: В 6 т.— М., 1982.— С. 449.

конфлікту з приводу місця в тролейбусі. Вона розповідає про це у дитячому садку, прагне розібратися в ситуації, утвердитись у правильності свого ставлення до події, що відбулась, шукає підтримки вихователя. У цьому випадку найлегше засудити всіх учасників конфлікту. Досвідчений педагог намагатиметься показати, що не всі навколишні припускаються помилок, а головне — звернеться розважливо до самої дитини не тільки як до свідка: «Я думаю, що ти поступився б місцем дідусеві, якого дівчина не хотіла пропустити до вікна. Надалі так і роби, адже ти вже не малюк, щоб поспішати зайняти краще місце, правда?» Дитина повинна усвідомити: не слід обмежуватись спостереженням, коли можна виправити ситуацію, яка склалася. Проте вказати на це вихователь повинен не нав'язливо, аналізуючи, як дитина поставиться до його пропозиції: «Я розумію: тобі було незручно втручатися у розмову чужих дорослих людей. Проте ти міг і не говорити нічого, а твій вчинок сказав би все».

Особливої делікатності вимагають розмови про поведінку батьків. Дитині притаманно захоплюватися батьками. Досить часто темами розмов є дитячі фантазії про подвиги батьків, в яких вихователь може підтримати дитячу захопленість таким чином, щоб спрямувати увагу дітей на моральні якості, позитивні вчинки, які справді притаманні їхнім батькам. Проте найскладніші розмови — про негативні вчинки батьків. Їх не можна уникнути, коли це хвилює дитину, є причиною моральної травми. Насамперед педагогові варто запевнити дитину в тому, що вона могла невірно зрозуміти дії батька й матері, помилитися. Трапляються випадки, коли під впливом покарання чи осуду з їхнього боку в дитини зароджується сумнів у любові до неї, який педагог повинен тактовно подолати. Такі розмови проводяться лише наодинці з дитиною, не поспішаючи, довірливо.

У повсякденному житті постійно виникають ситуації, які можуть стати приводом для розмови з дітьми. Зміст розмови і склад учасників визначаються характером ситуації. Адже все, що відбувається в групі, можна зробити предметом усвідомлення дитини. Важливо, щоб вихователь так організував спілкування, щоб засвоєння моральних норм у бесіді не нав'язувалося дитині, а йшло від неї. Слід допомогти дитині побачити хороші вчинки товаришів, які можуть стати

прикладом для інших. Приводом для розмови може бути турбота про товариша, вихователя, батьків. Діти повинні радіти з приводу того, що у когось у сім'ї народився братик, до когось приїхала бабуся. Якщо хтось у групі захворів, слід поцікавитись його здоров'ям, подзвонити, приготувати подарунок на знак того, що про нього пам'ятають. Приклад і пропозицію може подати вихователь: «Що ми можемо передати нашому Віталіку, щоб йому не було сумно вдома, щоб він швидше одужав? Згадайте, що він любить? Що ми напишемо на листівці, щоб порадувати товариша?» Таким чином у групі створюється атмосфера взаємного піклування, діти прагнуть знайти привід для того, щоб висловити співчуття або співрадість, запам'ятовують події та настрої людей, аналізують їх. Під впливом розмов на моральні теми в дітей розвивається особлива потреба в моральному ставленні до навколишнього.

Бесіди за художніми творами — один із найпоширеніших видів етичних бесід. Відзначаючи роль їх, К. Д. Ушинський вказував, що той художній твір моральний, який допоможе полюбити моральний вчинок, моральні почуття, моральну думку, висловлену в ньому. Особливий виховний вплив використання художньої літератури полягає в тому, що значення моральних норм у них пояснюється не абстрактно, а на конкретних ситуаціях.

Зміст творів для дітей емоційний, збуджує почуття. Для обговорення в ході бесіди важливо використовувати твори проблемного характеру: про дітей, які мріють про подвиги, мужні вчинки, але не зважають на значення додержання моральних норм у повсякденному житті. Водночас виховне значення художнього твору визначається не стільки його змістом, скільки тим, як дитина усвідомила його. Завдання вихователя — після читання твору вміло побудувати бесіду за його змістом. У бесіді можна використати різні типи запитань, які виявляють мотиви, моральний смисл вчинків («Чому вірш називається «Розповідь про невідомого героя»? Чому герой залишився невідомим?»), визначають необхідність правильної поведінки («Як ставляться до жадібних людей? Чому потрібно говорити правду?»), організують і активізують почуття, емоційні стани («Тобі шкода Оленки, якій Катя не дала олівець? Чому Оленка не взяла олівця, коли Катя нарешті сказала їй: «Бери!»?»), сприяють «перенесен-

ню» стану героя на слухачів («А як би ти почувалася на місці Валі?»), узагальнюючі запитання («Що таке доброта?»), «Кого ми називаємо друзями?» тощо).

Л. П. Стрелкова пропонує при обговоренні творів використовувати такі запитання, які стимулювали б емоційне ставлення до прочитаного, проте не ображали тих дітей, які можуть бути у чомусь схожі з негативними героями твору. Доцільними також є такі прийоми, як добір близьких за змістом художніх творів, бесіда за двома творами для формування в дітей порівняльної оцінки вчинків героїв, узагальнююча бесіда за кількома творами, подача кількох варіантів розв'язки, в тому числі таких, що взаємно виключають один одного. Ситуація «зіткнення» різних способів розв'язання тієї самої ситуації формує моральний вибір дітей, дає різні варіанти вчинків і виявляє ставлення дітей до них, а також коригує це ставлення під час обговорення, яке може проходити у формі дискусії.

Доцільно також використати ігри-бесіди з персонажами творів, виготовлення ляльок для розігрування сюжетів твору. Як рекомендує Л. П. Стрелкова, персонажі твору можуть стати постійними учасниками життя дітей, їхніх ігор, дітям можна запропонувати зобразити на малюнку того чи іншого персонажа, розповісти про те, що трапилось з дитиною, тощо. Гра-бесіда з персонажами-ляльками складається з кількох етапів: спочатку вихователь нагадує головні моменти прочитаного твору, в яких персонажі виступають як полярні (Попелюшка — мачуха), згодом у гру вступають діти, а вихователь поступово переводить розмову на питання, які мають безпосереднє відношення до вчинків і взаємин дітей у групі. Значний моральний ефект дають лялькові спектаклі за сюжетами літературних творів, ігри-драматизації, в яких діти грають ролі того чи іншого персонажа і діють згідно з уявленнями про можливі вчинки його відповідно до позитивних (чи негативних) рис характеру. Як зазначає автор, не слід домагатися виконання дитиною ролі негативного персонажа, тому що, діючи в ролі позитивного героя, дитина активно стверджує добро від імені персонажа і від свого імені, протидіє негативному герою, намагається перевиховати його, переконати у неправильності його поведінки.

У бесідах за змістом літературних творів можливе

порівняння вчинку героя з тим, як поводить (чи могла б повестися) в даній ситуації дитина. Використовуючи метод учителя-новатора із Санкт-Петербурга Є. М. Ільїна, доцільно запропонувати дошкільнику вирішити, на кого з героїв він хотів би бути схожим.

Бесіди про вчинки і поведінку дітей виховують усвідомлене ставлення до своєї поведінки, стимулюють моральну поведінку. Як правило, основним змістом бесіди є обговорення вчинку, факту, наприклад роботи чергових, надання допомоги малюкам: хто, як працював тощо.

Найпоширеніші етичні бесіди — комбіновані, в них поєднуються обговорення літературних творів з аналізом вчинків дітей. Мета таких бесід — роз'яснення суті моральних вчинків, формування вмінь адекватно оцінювати вчинки, зіставляти дії літературних героїв з поведінкою своєю і товаришів, активізація моральних почуттів, допомога дитині усвідомити свою поведінку. Інтерес до моральних цінностей поглиблюється за умови поєднання нових вражень із вже сформованими моральними уявленнями. Тому протягом 2—3 тижнів доцільно проводити короточасні розмови з дітьми, читаючи художні твори, обговорюючи поведінку вихованців, а потім завершити їх підсумковою бесідою у формі заняття. Часом потрібні попередні екскурсія чи спостереження (наприклад, якщо йтиметься про працю дорослих). Можна також розучити вірші, прислів'я, приказки.

Як спланувати систему етичних бесід протягом місяця, розглянемо на прикладі розкриття теми «Про взаємодопомогу». Перше обговорення — читання та аналіз оповідання О. Мітта «Кулька у віконці», друге — розмова про те, як можна допомогти іншому, з використанням художніх творів, у яких розповідається про неправильну поведінку дітей щодо своїх товаришів («Як на світі жити?» В. О. Сухомлинського, «Навідала» В. Осеевої). Аналізуючи негативні дії персонажів, вихователь пропонує відповіді, як треба було б вчинити правильно. Третя бесіда цілком присвячується розгляду позитивних вчинків дітей групи, наприклад обговоренню роботи чергових, цікавої гри, колективної праці тощо. А вже після цього проводиться узагальнююча бесіда як заняття.

Вимоги до етичної бесіди мають два головних аспекти. За змістом вона має бути зрозумілою дошкіль-

Моральна категорія	Зміст етичних уявлень за групами		
	Середня	Старша	Підготовча (відзначено нове)
Доброта	Добрі люди роблять добро для інших, допомагають їм, піклуються про тварин, птахів, рослини	Хороша людина добра. Добрий той, хто робить усе для того, щоб людям було радісно жити: допомагає рідним, близьким, друзям, ділиться, виступає з бід, захищає малюків і слабких від себе. Добра людина любить птахів і звірів, піклується про них	Бути добрим — означає завжди виявляти турботу про близьких і знайомих людей, робити для них добре, допомагати. Можна заспокоїти людину, коли вона схвильована, погратися з малюком, поділитися з другом іграшками. Потрібно захищати тварин, рослини, птахів, не давати кривдити їх, піклуватися про них
Дружба	У дитячому садку діти живуть дружно, не ображають один одного, допомагають одне одному	Гарна людина вміє бути справжнім другом. Друг — це той, з ким можна гратися, цікаво розмовляти, трудитися. Друг завжди допомагає, може навчити хорошему, порадити, поділитися тим, що має. Якщо друг потрапив у біду — друг прийде першим на допомогу	Друзі люблять і цінують один одного, виявляють взаємну турботу, завжди готові надати допомогу, діють спільно. Добре, коли у людини багато друзів. Справжній друг зважає на бажання друзів. Потрібно жити в товариських стосунках з навколишніми і мати найближчих друзів
Скромність	Не слід вихвалитися своїми речами та іграшками, треба радіти з успіхів інших, коли дорослі хвалять їх за хорошу поведінку, поступатися кращою іграшкою тим, хто	Хороша людина скромна. Вона не прагне привертати увагу до себе, не хвалиться своїми речами, силою, не вимагає собі всього кращого. Треба бачити, чого потребують інші і зважати на їхні бажання та інтереси	Скромна людина не хизується тим, що вона щось робить краще за інших — читає, пише, співає, танцює. Не можна підкреслювати, що в тебе кращий, ніж в інших, одяг, іграшки. Не слід заздрити тим, у кого більше дорогих речей. Треба стримувати свої бажання, коли
Ввічливість	ще не грався, або попросити почекати: «Дай я ще трохи пограюся і віддам тобі» Ввічливі діти вітаються, прощаються, дякують, поводяться скромно, не настирливо, не перебивають того, хто говорить, не втручаються в розмови дорослих	Ввічлива людина уважна до навколишніх, поводиться стримано, звертаючись з проханням чи за порадю, каже «будь ласка», дякує, уважно вислуховує те, що їй говорять	виконання їх неможливе. Люди поважають скромність
Сміливість	Сміливі люди виручають інших з бід	Сміливі люди є скрізь, вони здійснюють благородні вчинки: рятують з бід, допомагають іншим. Бути сміливим у житті — значить не боятися темряви, домашніх тварин, самому залишатися вдома	Слід дотримуватися правил ввічливості у спілкуванні зі знайомими та незнайомими людьми без нагадування дорослих, помічати, коли людина потребує особливої уваги. Треба бути тактовним: нікого не ображати своїми словами чи діями. Для цього спочатку треба подумати, як і що сказати і зробити, щоб нікому не зіпсувати настрої
Справедливість	Коли діти граються разом, потрібно виконувати правила гри	Розв'язувати всі питання треба справедливо: розподіляти ролі у грі так, як хочуть гравці, протягом перебування в дитячому садку слід уважно ставитися до інших: не забирати іграшок, не ображати. Не можна сміятися з дітей і дорослих, які мають фізичні вади або хворі, їм потрібно допомагати	Благородна людина — смілива, заради добра вона готова не пошкодувати ні сил, ні часу. Рятуючи інших, смілива людина може ризикувати власним здоров'ям — це героїзм. Ти можеш бути сміливим: говори правду, захищай ображеного Бути справедливим — значить уміти розподіляти ролі в іграх, дотримуватися правил гри, розв'язувати всі питання без скарг і образ. Свою частину спільного доручення слід виконувати самостійно, коли закінчиш раніше — допоможи тому, хто поруч. Будь справедливим, не перекладай на іншого свою провину, не звинувачуй іншого в тому, в чому він не винен. Будь чесним — не засуджуй іншого за те, що можеш вчинити сам

никам, пов'язуватися з навколишнім, з особистим досвідом дітей, а кількість фактів, що розглядаються, не повинна бути занадто великою; необхідні проблемний характер, наявність переконливих висновків і чітких правил поведінки. Щодо організації: правильна, чітка побудова розмови; створення атмосфери доброзичливості, відвертості; емоційність обговорення, забезпечення умов для практичного застосування знань, набутих під час бесіди.

Структура етичної бесіди визначається видом її і завданнями, які мають розв'язуватися. Етична бесіда як заняття складається з трьох частин: початку, ходу (основна частина), завершення. Починаючи її, треба обов'язково викликати у дітей інтерес до теми, зосередити їхню увагу. Тут, зокрема, доцільно визначити моральні поняття. Наприклад, бесіду про дружбу і товаришування можна почати із запитань: «Кого ми називаємо друзями? Коли про людину кажуть, що вона справжній друг?» Можна також описати певний факт чи подію. Скажімо, початком бесіди «Про чуйність» може стати коротенька розповідь вихователя: «Таня впала і зламала руку. Вона довго лежала в лікарні, а коли знову прийшла в дитячий садок, ще не могла добре рухати рукою. Вона побачив це і сказав: «Яка ж ти тепер незграбна! Цікаво, чи зможеш чергувати?» Як можна назвати Вову?» Подібну розповідь можна замінити читанням вірша або уривка з оповідання. Так, вірш С. Маршака «Якщо ви ввічливі» доцільно попередньо розучити з кількома дітьми. Можливе й використання прислів'їв на відповідну тему: «Правда своє візьме», «Не той правий, хто сильний, а той, хто чесний», «Без добрих справ немає доброго імені» тощо.

Розглядання ілюстрацій на початку етичної бесіди пов'язує її з попередніми (зокрема, стануть у пригоді ілюстрації до твору, зміст якого стосується даної розмови), а також підводить до основної частини бесіди, наблизивши тему до досвіду дошкільників (використання картинок із зображенням дітей, які допомагають одне одному, колективної праці, дружної гри, турботливого ставлення до малят тощо). Проте слід уникати попереднього розглядання ілюстрацій до твору, зміст якого невідомий дітям, а також якщо ситуацію можна витлумачити по-різному.

Основна частина бесіди має також будуватися

творчо: тут можна проаналізувати вчинки героїв одного або кількох літературних творів, обговорити конкретні приклади з життя дітей, розповісти про моральні вчинки знайомих дітям людей: батьків, вихователів, інших працівників дитячого садка. Поєднати матеріал можна по-різному, проте мета цієї частини одна: у доступній формі роз'яснити дітям сутність загальнолюдських моральних норм.

Поряд із знаннями, які повідомляє вихователь, доцільно використати прийом встановлення зв'язку з практичним досвідом дошкільників («Розкажіть, як ви допомагаєте вдома»), а також аналіз різних життєвих ситуацій, зокрема:

оцінних, що містять аналіз поведінки учасників бесіди, виявлення мети, мотивів і результатів їхньої діяльності, сприяють формуванню в дітей умінь аналізувати вчинок: «На прогулянці Сашко впав і забив ногу. Коли діти повернулися в групу і почали роздягатися, Ганнуся допомогла Сашкові скинути чоботи. Вася побачив це і розреготався: «Дивіться, Ганнуся — Сашкова бабуся, роззуває його!» Хто з дітей вчинив правильно? Як можна назвати Ганнусю? А Васю?»;

ситуацій передбачення поведінки, спрямованих на визначення можливих способів додержання моральних норм: «Діти вирішили збудувати космічний корабель. Командиром обрали Олю, але того дня, коли корабель був готовий, повернувся після тривалої хвороби Вася і попросив призначити командиром його. Як вчинили діти?»;

ситуацій вибору, які формують умінь приймати етичні рішення (в них уже закладено кілька варіантів можливих дій): «Галія і Таня мали разом працювати в куточку природи. Таня зміла добре доглядати квіти і прагнула пояснити подрузі, допомогти їй. «Ні,— мовила Галія,— краще ти поливай квіти, а я піду грати з ляльками!» Хто з дівчаток правий? Як треба працювати разом?»

Чимало готових ситуацій містять художні твори для дітей. Проте уважний педагог, який уміє спостерігати за поведінкою вихованців, самостійно складе потрібні розповіді морального змісту, не забуваючи про повагу до особистості дитини. Неприпустимо робити об'єктами осуду одних і тих самих дітей. Краще сказати: «Пригадайте, чи хтось із вас відчув образ, коли з вами повелися нечесно? Що треба зробити, як-

що таке сталося? Що сказати тому, хто говорить неправду? А як ви почувалися, сказавши неправду?»

Спиратися на досвід дітей треба тактовно і вміло. Достовірності дитячих розповідей сприятимуть обстановка довіри, використання влучного слова, примовок і прислів'їв, які допоможуть дитині зрозуміти, що вправлення поданого вчинку починається з його усвідомлення. «Якщо ти усвідомлюєш, що вчинив погано, і засуджуєш себе, то виправ помилку і більше так не роби»,— має висновок, якого мають дійти діти після обговорення.

У моральному вихованні дошкільників слід широко використовувати метод порівняння, аналізуючи як дії дітей, так і вчинки літературних героїв. Цей метод найдоцільніший, коли йдеться про чуйність і скромність, чесність і справедливість. Сутність моральних понять має розкриватися змістовно і водночас зрозуміло: «Бути правдивим означає говорити правду завжди, навіть коли ніхто не знає, що ти вчинив недобре. Якщо діти не обманюють інших, не ображають нікого, вони хороші товариші, їх люблять, бо з ними приємно спілкуватися, гратися, працювати».

Усвідомленню вчинків і активізації почуттів дітей сприяють перегляди діафільмів або фрагментів з них («Айболить», «Федорине горе», «Двоє жадібних ведмежат», «Дім збудували для всіх» та ін.). У ході етичної бесіди можна запропонувати також літературну вікторину за відомими творами. В одній вікторині використовуються від 3 до 5 фрагментів. Доречні також запитання типу: «Який твір починається і закінчується словом «добрий»?»

Вихователь повинен ретельно продумати всі етапи бесіди, однак не менш важливо розвивати думку дитини, не поспішати, дати дитині обміркувати і висловити свої думки. Не слід «натягати» відповідь, ставити формальні запитання.

Наприкінці бесіди дітей підводять до узагальнення морального поняття і повторюють правила поведінки, вироблені в основній частині. Для закріплення знань можна використати гру, практичні вправи. Так, бесіді про чуйність відповідає гра «Дошкільнята — чуйні діти» (у розповідь вихователя діти хором вставляють пропущені слова): «Якось Вова їхав у трамваї. Він сидів біля вікна і розглядав вулиці. Аж ось до трамваю увійшла жінка з маленькою дитиною на руках.

Вова підвівся з місця і сказав їй: «...» («Сідайте, будь ласка»). Жінка відповіла: «...» («Дякую»). Трамвай зупинився, Вова похитнувся і випадково штовхнув якогось чоловіка. Хлопчик сказав «...» («Вибачте»), а чоловік йому на те: «...» («Нічого, все гаразд»).

Доцільне також вправління у належній поведінці у формі виконання доручень. Наприклад: «Уявіть, що нам потрібна книжка, яку можна взяти у виховательки середньої групи Наталі Іванівни. Покажіть, як би ви виконали це доручення». На завершення етичної бесіди можна запропонувати дітям перелічити відомі їм правила поведінки або повторити моральні поняття, які розглядалися в основній частині, чи послухати фрагмент пісні, вірша, прислів'я, приказку на цю тему.

Правила поведінки уточнюються і закріплюються у спеціально створюваних педагогом ситуаціях. Скажімо, у старшій групі після бесіди про чуйність вихователь обіцяє дітям прочитати нову книжку, але до групи заходить завідувача і просить допомогти малютам вдягнутися на прогулянку. Дошкільники мають самостійно вирішити, як поведеться. Проте вихователь обов'язково повинен виконати обіцяне, коли діти впровадяться з потрібною іншим роботою.

Ситуації морального вибору постійно виникають у повсякденному житті дітей, важливо лише звертати на це їхню увагу. Тут майстерність вихователя полягає у тому, щоб ненав'язливо запропонувати дітям самостійно розв'язувати ці ситуації, осмислювати їх. Доцільно використати відповідні ситуації після обговорення певних моральних питань. Наприклад, після бесіди про взаємодопомогу вихователь може запропонувати дітям попрацювати над спільним завданням, де вони повинні вирішити, як розподілити роботу, як взаємодіяти під час виконання завдання, чи виконувати його окремими частинами, не радячись і не допомагаючи, як звітувати про виконання.

Ставлячи дитину у ситуацію морального вибору, вихователь повинен зважати на те, що вибір можна представити явно («Ти вже зробив свою частину завдання. Можеш відпочивати, а можеш допомогти Миколі»), а також опосередковано (наприклад, запропонувати вирішити, що робити з новою іграшкою, цікавою для всіх, хто має нею гратися першим). Слід також дотримуватись такту, пропонуючи дитині нада-

ти допомогу іншим: не можна вимагати постійної відмови від власних бажань і намірів. Необхідна мотивація вибору морального вчинку: приємно зробити користь для всіх справу, допомогти іншому, проявити турботу про малюків, близьких дорослих.

Моральний вибір дає змогу активно засвоїти різні способи поведінки, обрати серед них той, що відповідає бажанню дитини поводитись згідно з тими чи іншими уявленнями про належну поведінку. Вихователь має підтримати вибір на користь моральної норми, особливо на перших етапах її введення у поведінку дитини, позитивною оцінкою, заохоченням, активізацією почуття: «Мені, як і тобі, приємно, що ти подбав про інших, прибрав, приніс стільці і зручно їх поставив. Діти тобі подякують за турботу».

Старшим дошкільникам створюють ситуації морального вибору, не пропонуючи варіанти поведінки, а лише спрямовуючи їхню увагу на можливість самостійного вибору: «Сьогодні Василька немає у садку. Захворіла його мама, і до них приїхала бабуся. Як ви гадаєте, що ми можемо зробити для Василька і його бабусі, коли завтра вранці вони прийдуть у садочок?» Такі пропозиції створюють певний настрій передчуття можливості зробити добру справу, самостійно вибрати моральний спосіб поведінки. Готовність дитини до активності у моральному виборі — важлива передумова морального самовдосконалення.

Не слід думати, що всі діти однаковою мірою здатні до альтруїстичних проявів. Тому за добру справу потрібно подякувати, не боятися виділити дитину серед товаришів, особливо в тих випадках, коли дитина виявляє стійку гуманістичну спрямованість. Якщо соціальні мотиви вже склалися, але ще не стійкі, слід підтримувати їх заохоченням, поясненням, мотивацією. Скажімо, прибирання групової кімнати набуде для дітей зовсім іншого змісту, якщо вихователь скаже, що мають прийти гості — діти з молодшої групи. Важливо наблизити добрі вчинки дітей в дошкільному закладі до поведінки дитини в сім'ї, громадських місцях. Потрібно, щоб моральні мотиви усталилися, щоб дитина робила добрі вчинки не лише тоді, коли це бачить і оцінює вихователь, а й за відсутності педагогічного контролю.

Отже, моральна освіта дошкільників — не просто складова частина морального виховання, а й важлива

умова його здійснення, формування етичних уявлень, розвитку моральних почуттів і виховання культури поведінки.

Запитання і завдання

1. Складіть список творів для дітей дошкільного віку на тему: «Дитина і навколишній світ».
2. Сплануйте систему занять, розваг, тематичних вечорів з основ народознавства.
3. Розробіть сценарій народного свята для дітей дошкільного віку.
4. Запишіть розповіді дітей на тему: «Яким я буду, коли виросту?» Проаналізуйте їх.
5. Спостерігаючи за групою дітей під час навчальної практики, зробіть висновки щодо рівня розвитку етичних уявлень і навичок моральної поведінки.
6. У чому сила слова в моральному вихованні?
7. Підготуйте план і тези доповіді для батьків «Розмови з дітьми на моральні теми».
8. Доберіть тексти літературних творів для дітей для «Абетки дошкільної моралі».
9. Під час колективної етичної бесіди Алла сказала, що вона допомогла помічникові вихователя Ганні Іванівні, а та їй не подякувала. Якою має бути реакція вихователя?
10. Запропонуйте зміст бесіди з дитиною, яка постійно хизується перед іншими своїми дорогими речами і становищем батьків. Можливо, краще говорити з дитиною не наодинці?

Список рекомендованої літератури

- Азбука нравственного воспитания / Под ред. И. А. Каирова, О. С. Богдановой. — М., 1979.
- Архипова Е. А., Лиштованная Э. А. Этические беседы в старших группах детского сада. — Минск, 1986.
- Богданова О. С., Калинина Л. И. Содержание и методика этических бесед с младшими школьниками. — М., 1982.
- Богущ А. М., Смовська О. І. Етичні бесіди в 1—3 класах. — К., 1981.
- Васильева-Гангнус Л. П. Азбука вежливости. — М., 1988.
- Воспитание нравственных чувств у старших дошкольников / Под ред. А. М. Виноградовой. — М., 1988.
- Дитячий фольклор: колискові пісні та забавлянки / Упоряд. Г. В. Довженок. — К., 1984.
- Жуковская Г. М., Виноградова Н. Ф., Козлова С. А. Родной край. — М., 1990.
- Князева Л. П. Этическая беседа в детском саду. — Пермь, 1972.
- Козлова С. А. Нравственное воспитание дошкольников в процессе ознакомления с окружающим миром. — М., 1988.
- Кульчицька О. І. Вихованість. Що це? — К., 1975.
- Найдорожчий скарб. Слово про рідну мову. — К., 1990.

Нравственное воспитание в детском саду / Под ред. В. Г. Нечаевой, Г. А. Марковой.— М., 1978.

Островська Л. Ф. Виховання культури поведінки дошкільників.— К., 1975.

Прислів'я та приказки.— К., 1990.

Семиліточка.— К., 1990.

Скуратівський В. Березиня.— К., 1988.

Скуратівський В. Погостини.— К., 1990.

Стрелкова Л. П. Уроки сказки — М., 1989.

МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У РІЗНИХ ВИДАХ ДІЯЛЬНОСТІ

Моральне виховання в грі

Гра — важливий засіб морального виховання дітей, перша школа людяності. В. О. Сухомлинський порівнював гру з широким світлим вікном, через яке у духовний світ дитини вливається животворний потік уявлень і понять про навколишній світ. Народ використовує гру як засіб морального виховання з давніх-давен. Народні ігри, спрямовані на фізичний, розумовий, художній розвиток дітей, — досконалий засіб всестороннього виховання. Різноманітні теми, доцільні правила, які регулюють взаємини гравців у цих іграх, дають можливість використовувати їх і з метою морального виховання. Перевірений віками досвід народу в грі пропонується дитині ненав'язливо, і в цьому цінність народних ігор. Народні ігри дають дитині можливість самоорганізації, прояву самостійності, поруч із необхідністю співробітництва, взаємної виручки, відповідальності перед ігровими партнерами. В народних іграх, як правило, має місце активна співдія, обмін досвідом між дитиною і дорослим, дитиною та іншими дітьми. Це викликає особливий інтерес до гри.

Через гру дитина активно пізнає навколишній світ, зв'язки і стосунки між людьми, правила і норми поведінки, різноманітні за змістом ігри вводять її в широке коло реальних життєвих явищ. Цілеспрямований і усвідомлений характер гри дає змогу дитині відбирати ігрові засоби, іграшки, товаришів по грі, здійснювати ігровий задум, вступати в різноманітні відносини з гравцями. Творчий характер гри дозволяє дитині повніше проявляти свої уявлення про навколишнє, ставлення до нього, бажання. Тому гра в педагогічному

процесі дитячого садка використовується не тільки як засіб формування у дітей певних знань, а й для виховання в них моральних уявлень і почуттів, розвитку самостійності, ініціативи, відповідальності. Цьому сприяють основні властивості гри: активний творчий характер, її витоки з безпосередніх потреб та інтересів дітей, емоційна насиченість ігрової дії. Про значення гри в моральному вихованні свідчить і той факт, що перейти до гри в ранньому віці може лише дитина, яка вміє спілкуватися з дорослими. Гра не просто змінює предметну діяльність, а поступово формується дорослим на основі врахування вікових та індивідуальних особливостей дитини. Ставлення дорослого, його приклад визначають розвиток потреб дитини, її ціннісних орієнтацій, прагнень і бажань, а також уміння відгукуватись на стан навколишніх людей, співчувати їм. Це складає зміст внутрішнього світу дитини і зміст її ігрової діяльності. Ось чому К. Д. Ушинський звертав увагу педагогів на те, що дитина в своїх іграх відверто виявляє все своє духовне життя.

Реалізуючи прагнення прилучення до життя дорослих в грі, дитина здійснює своє бажання бути такою, як вони. Засвоєння норм взаємин між людьми, їх ціннісних орієнтацій — все це відбувається в процесі гри дошкільника без прямих педагогічних впливів вихователя. Діти самі обирають тему, розгортають сюжет на основі власного досвіду, знань, умінь. Ніяка інша діяльність не має таких можливостей, які дає дитині гра. Відображаючи реальне життя, гра являє собою і найбільш активну сферу спілкування дітей. У грі діти обмінюються знаннями, думками, переймають один в одного вміння, оцінюють себе та інших. Спілкуючись, діти реалізують свої моральні уявлення, судження і цим певною мірою впливають один на одного. Взаємний вплив відбувається і в інших формах життя і діяльності дітей, але там головна роль здебільшого належить дорослому, в той час як у ігровій діяльності переважає активність дітей. Гра практично неможлива, якщо діти не вміють узгодити свої дії, вона привчає дитину зважати на інтереси інших і розвиває моральні почуття, виходячи з потреб самої дитини.

Дитина грає з перших років життя. Вже на третьому місяці в дітей виробляється ігрова ситуація, яку поступово спрямовує дорослий на основі маніпулюван-

ня дитини з предметами. Змістом перших ігор є дії з предметами-іграшками: годування, вкладання спати ляльок, іграшок-звіряток. На другому році життя дії дитини вже можна чітко диференціювати на власне предметні та ігрові, в яких виражена уявна ситуація. Вже перші сюжетні ігри малюків відрізняються від предметних дій тим, що мають елементи умовності, не спрямовані на конкретний результат. Змістом цих ігор є наслідування дій дорослого, які дитина спостерігає щодня. Зображувальний етап розвитку гри на третьому році життя дає можливість для переходу до сюжетно-рольової гри.

Перші три роки життя — період надзвичайно інтенсивного пізнання дитиною навколишнього світу. Цей процес педагог спрямовує на створення умов для участі дитини в доступних формах побутової діяльності разом з дорослим, заохочуючи і допомагаючи їй. На третьому році життя слід формувати рольову гру як основу розвитку позитивних взаємин дітей, привчати їх до узгоджених, спільних дій, взаємодопомоги, співчуття, готувати до спільних сюжетно-рольових ігор.

Значний вплив на формування сюжетної гри в цей період справляє система навчаючих ігор, які організуються дорослим з метою розвитку в малюків ігрового задуму, вміння знаходити необхідні для досягнення мети засоби, використовувати дії умовно. Дорослий демонструє гру, вводячи дитину в уявлювану ситуацію, розуміючи зміст якої, вона засвоює нові ігрові способи. У використанні навчаючих ігор слід також передбачати завдання формування в дітей взаємовідносин між гравцями, навчаючи взаємодіяти насамперед з дорослим. Якщо у перших спільних з дорослим іграх дитина в основному вчиться здійснювати дії, спрямовані на розвиток змісту гри, то у подальшому організація практичного досвіду дітей у грі спрямовується на активне пізнання реальних взаємин людей в процесі спільної діяльності.

Формуючи перші навички гуманної поведінки у грі, дорослий подає дітям зразки рольових діалогів з тим, щоб діти вчилися розвивати спільний сюжет, висловлювати свої задуми, погоджувати їх, поступатись один одному. Слід усіляко заохочувати малюків до спілкування, поступово залучаючи до нього інших дітей, переводити ситуацію спілкування дитина — дорослий у ситуацію дитина — дитина. В другій половині

третього року життя в дитячих іграх з'являються ролі, що також сприяє розвитку моральних почуттів: дитина переживає почуття, пов'язані з конкретною роллю (мама піклується про дитину, лікар уважний до хворого). Звичайно, не слід чекати, що діти самі дійдуть змісту моральних взаємин між людьми — приклад виконання ролі дає вихователь, однак збагачення рольових дій поступово приводить до виникнення спільної гри двох-трьох, а згодом і більшої кількості дітей. Спочатку таке групування не об'єднується спільним змістом, а з набуттям більшого досвіду і розвитком взаємовідносин з'являються спільні рольові ігри, під час яких у дітей формується вміння домовлятися, прагнення враховувати задуми інших, доброзичливо ставитись до товаришів, надавати їм допомогу. Зрозуміло, що гратися разом малюки можуть за умови педагогічного керівництва з боку вихователя.

У молодших групах вихователь повинен навчити дітей діяти відповідно до ролі, спільно розвивати нескладний сюжет, будувати прості рольові стосунки. Слід домагатися виконання дітьми правил, а в разі необхідності нагадати їх дітям, підказати, якщо вони не можуть порозумітися, радити, схвалювати прояви уваги до однолітків, брати участь в дитячій грі.

Діти середнього дошкільного віку — більш вмілі гравці. Зростає інтерес до стосунків людей, бажання брати участь у житті дорослих — важлива умова розвитку гри в цей період. Тому вихователь може використати потребу дітей у відображенні цих явищ і для розвитку гри як діяльності, і для формування позитивних взаємин у грі. Слід навчити вихованців творчо відтворювати явища навколишнього життя, вчинки людей, виявляти певне ставлення до них, а також налагоджувати взаємини з іншими гравцями, узгоджувати ігрові дії, спільно розвивати гру, взаємодіяти згідно з прийнятими ролями.

Розвиток тематики дитячих ігор у середньому дошкільному віці йде від побутових ігор до відображення в грі опосередкованого досвіду дітей, явищ, безпосередньої участі в яких діти не брали, але про які їм розповідали або свідками яких вони були. Розвиток і виховний ефект гри багато в чому залежать від її підготовчого етапу. Для цього діти повинні засвоїти такі правила: узгоджувати тему гри; радитись, при розподілі ролей урахувати побажання товаришів,

вміти вислухати і прийняти пропозицію, поступатися своїми бажаннями для розв'язання спільних питань. На основі засвоєння цих правил формується радіше співпереживання загальної гри, яка відповідає спільним інтересам усіх учасників. Якщо ж дитина не бажає домовлятися з іншими, не враховує їхніх побажань, то її участь у грі буде або обмеженою, або діти взагалі не прийматимуть її у гру. В такому разі вихователі слід тактовно пояснити, що має зробити дитина, якщо вона хоче брати участь у колективній грі, що діти не їмлять гратися з тим, хто думає тільки про себе, що їм нецікаво бути лише виконавцями чужої волі.

У старшій групі з'являються нові можливості для розв'язання завдань морального виховання в грі. З метою розвитку організованої поведінки вихователь звертає увагу дітей на особливості організаційного моменту. Якщо ж він відсутній, то можна запитати дітей, яку гру вони почали, чому не домовились, хто ким буде, не запросили інших дітей. Використовується також попередня установка: «Зараз ви будете грати, але спочатку домовтеся, хто буде грати, хто яку роль виконуватиме». Можна обговорити гру, яка відбулася, щоб пояснити, як можна було провести її, що причиною того, що гра була нецікавою, був невдалий розподіл ролей. Висновок, до якого підводить дітей вихователь,— щоб гра була цікавою, треба поважати думку товариша, відгукуватися на слухні пропозиції. Якщо діти старшої групи скаржаться на поведінку товариша, можна запропонувати подумати самим і вирішити, чи візьмуть вони його в гру наступного разу.

Старші дошкільники відтворюють у грі різноманітні явища. Наслідування діяльності й вчинків дорослих набуває усвідомленого морального змісту: будівельники прагнуть якнайкраще збудувати будинок, лікар турбується про пацієнта, пожежники поспішають на допомогу людям тощо. Різноманітність у гру вносить розповідь, пропозиція педагога: «Колиску з немовлям треба ставити так, щоб дитина спала голівкою на схід сонця. Під подушку поклади букетик з цілющих трав. А сорочечку дитинці треба прикрасити вишивкою — в народі кажуть, якщо дитина спить у вишитій мамою сорочці і на вишитій наволочці, то довіку маму пам'ятатиме, як виросте». Не слід забувати, що взаємини дітей у грі і в житті переплітаються, якщо вихо-

вователь активізує усвідомлення їх дітьми. З цією метою після гри можна проаналізувати, чим зумовлений той чи той вчинок гравця.

Діти підготовчої групи спроможні взяти на себе відповідальність за розвиток гри, проявляти ігрову ініціативу, самостійно розв'язувати конфлікти, які виникають в ході гри. Особливу увагу слід приділяти дітям, які часто домагаються головної ролі, нехтують думкою учасників гри. Причому подекуди інші діти підкоряються їм, щоб бути прийнятими у гру. Тому педагогічне керівництво грою повинно спрямовуватись на формування взаємин дітей як в ігровій діяльності, так і поза нею. Сюжетно-рольові відносини, у яких розкривається моральний зміст вчинків,— важливий чинник засвоєння дітьми моральних норм.

Різноманітність ігор дошкільників (рухливих, дидактичних, ігор-драматизацій, розваг і забав) створює достатній емоційний фон для морального розвитку. Гра приваблює дитину, тому можна використати її для виховання педагогічно цінних способів поведінки. Так, рухливі ігри сприяють розвитку організованої поведінки, ігри колективного характеру дають можливість продемонструвати дітям необхідність дотримання моральних норм: «Усі грали дружно, допомагали один одному, тому команда виграла». Рухливі ігри (типу «Квач») виховують взаємодопомогу, ігри естафетного типу мають на меті співдію гравців. Ці ігри неможливі без взаємодії на основі моральних правил, які водночас є правилами гри.

Вихователь завжди повинен пам'ятати, що рухливу гру не можуть замінити самі рухи дітей, як би гарно вони не виконувались. Слід потурбуватися про наявність ігрового начала, виконання ролі у сюжетній рухливій грі, а не простого бігу, ловіння тощо. Лисиця, яка полює на зайців, має бути не лише швидкою, а й хитрою, спритною, квочка не тільки ховати курчат, а й піклуватися про них. Роль у грі дає дитині змогу створити певний образ не лише з рухової сторони, а й наповнити його певним моральним змістом.

Дидактичні ігри також є засобом морального виховання. Вони розвивають у дітей ініціативу, самостійність. У дитячому садку дуже поширені дидактичні ігри морального змісту: «Подорож до країни ввічливості», «Хто навчить Незнайку гарно поводитись», «День народження ляльки Катруси» та ін.

Особливе значення мають спільні ігри дітей молодшого, середнього і старшого дошкільного віку. Різновіковий колектив у грі дає змогу повною мірою використати можливості дітей кожного віку. Старші діти виконують навчаючу і виховуючу функції, вони є носіями моральних норм, їх захисниками. Діти середнього дошкільного віку вносять у спільну гру безпосередність почуттів, прагнення до пізнавальної діяльності, різноманітність ролей. Молодші діти переймають ігровий досвід старших, із захопленням наслідують їхню поведінку, вчать виконувати ролі, засвоюють моральні зразки.

Різний життєвий та ігровий досвід дітей у різновіковій групі підвищує вимоги до педагогічного керівництва грою. До початку гри доцільно уточнити, у що будуть грати діти, що їм потрібно для гри, кого вони хотіли б запросити у гру, але зробити це слід тактовно, щоб не порушити планів спільної гри, а підказати цікавий поворот сюжету, запропонувати певний склад гравців, допомогти у розподілі ролей. Керівництво грою через безпосередню участь вихователя збагачує педагогічний зміст гри, особливо для формування взаємин дітей, які відтворюють рольові відносини. Приклад вихователя у ставленні до інших гравців буде корисним як для старших, так і для молодших дітей.

Надзвичайно цікавими є ігри-драматизації дітей різного віку. Такі ігри створюють значні виховні можливості через надання емоційно-моральної оцінки персонажам, виявлення ставлення до них у ігровій дії. Так, старші дошкільники вносять творчість у використання жартівливих, комічних засобів, у створення образу (роль хитрої людини виконується підкреслено: вона облеслива перед старшим, сильнішим, а із слабшим — зухвала, нахабна). Виконуючи таку роль, дитина засуджує ці негативні риси поведінки. Діти середнього дошкільного віку, наслідуючи старших, переживають певні моральні почуття (осуд чи захоплення, бажання наслідувати позитивного персонажа). Не слід обмежувати участь молодших дітей функцією глядачів. Вони можуть успішно виконувати нескладні ролі в іграх, які потребують великої кількості учасників, з одностипною дією (подруги у казці «Снігуронька» тощо).

Правильне педагогічне керівництво іграми до-

шкільників різного віку сприяє розвитку особистості дітей, впливає на їхні взаємини, створює сприятливі умови для взаємозбагачення дітей моральним досвідом.

Моральне виховання в праці

Праця з давніх-давен використовувалась народною педагогікою як специфічний засіб та неодмінна умова правильного виховання. Послідовне залучення дитини до трудового життя сім'ї — одне з головних завдань сімейного виховання. Трудове життя дитини, особливо в сільських родинах, починалося з ранніх літ. Найбільшому осуду піддавали у народі людей, які ухилялися від шоденої праці, нероб, і, навпаки, люди трудячі, працюючі заслужували найвищої похвали. «Як дбаєш — так і маєш», «Землю прикрашає сонце, а людину — праця», «Що посієш — те й пожнеш», — промовляє народна мудрість.

Трудова діяльність дошкільника — ефективний засіб виховання в дітей моральних рис: працелюбства, відповідальності, цілеспрямованості, організованості, почуття колективізму. Участь у праці позитивно впливає на розвиток творчих здібностей, виховує почуття власної гідності через усвідомлення значущості своєї діяльності. Трудовий процес переважно організується як колективний: через зв'язок з іншими учасниками дитина усвідомлює значення дружніх взаємин, взаємодопомоги, відповідальності за доручену справу, виконання моральних норм. Однак моральний потенціал праці може бути реалізований лише за умови правильної її організації і педагогічного керівництва. А. С. Макаренко звертав увагу на те, що праця може залишитись нейтральним процесом у плані виховного впливу, якщо не дбати про її педагогічно доцільну організацію.

Трудова діяльність дітей дошкільного віку не має і не може мати характеру праці дорослих: життєвої необхідності, створення нових матеріальних і духовних цінностей, включення результатів праці у суспільно-економічну систему. Разом з тим, праця дитини результативна, причому результатом тут виступає не тільки матеріальне втілення (вирощена рослина, накритий стіл тощо), а й моральний фактор: дитина відчуває значення затрачених зусиль. Проте слід па-

м'ятати, що участь дитини в праці без створення педагогом відповідних умов не тільки не забезпечує виховного впливу, а й може мати протилежний ефект. У практиці відомі непоодинокі факти негативного ставлення дітей до праці внаслідок неправильного залучення до неї (праця як покарання, трудові доручення при відсутності в дітей необхідних навичок, недостатня увага вихователя до результату праці дитини, неввірна оцінка її зусиль).

Традиційно в педагогіці виділяють групи завдань виховання дитини в праці, пов'язані з пізнавальною діяльністю, вихованням правильного ставлення до праці, формуванням звички до трудового зусилля, виробленням навичок організації своєї та загальної роботи, елементарних навичок планування.

Ці завдання розв'язуються одночасно, в тісному взаємозв'язку, і всі вони мають значення для формування особистості дитини. Слід відзначити і таке завдання, як розвиток власне трудової діяльності. Деякі вихователі помилково вважають, що спочатку треба сформувати в дітей навички трудової діяльності, а згодом на їх основі виховувати позитивне ставлення до праці. Справді, активній самостійній трудовій діяльності дітей передує формування трудових умінь та навичок. Разом з тим, навчання цих навичок — процес, явно не сторонній завдань морального виховання, оскільки вже тут формується певне ставлення дитини до діяльності, прагнення навчитися нових дій активізує самостійність, вольові прояви. Психологи вказують, що до праці дитину спонукають головним чином два фактори: тенденція до самостійності та інтерес до всього, що стосується праці і відносин дорослих. Проте визначальними у формуванні працелюбства вони бути не можуть, оскільки реалізуються не тільки в трудовій, а й в інших видах діяльності.

Серед виховних особливостей праці можна виділити три головні чинники: по-перше, трудові навички і вміння; по-друге, своєрідну мотивацію; по-третє, спільний характер праці, що зумовлено взаємодією учасників трудового процесу. Зауважимо, що зв'язок трудової та ігрової діяльності в даному випадку виражений не так яскраво, оскільки за характером, змістом, а головне — мотивацією, ці види діяльності різні. Процес праці реальний, спрямований на мету, для здійснення якої добираються засоби, планується послідов-

ність дій і досягається результат. Ці види діяльності різняться і за характером взаємин між педагогом і дітьми: гра як діяльність розвивається самою дитиною, в процесі трудової діяльності діти і дорослі працюють спільно, особливо на перших етапах залучення дитини до праці. В трудовій діяльності характер дій дітей визначений більш чітко й обмежено, в грі можливість творчих проявів значно більша.

Вирішальна роль у визначенні мети трудової діяльності належить дорослому. Лише у старшому дошкільному віці діти здатні усвідомлено ставити мету і знаходити засоби для її реалізації. Зрозуміло, що тут має значення не лише вік, а й досвід попередньої діяльності дитини. Засобами досягнення мети виступають трудові навички і вміння, формування яких також пов'язане з інтересом до діяльності. Важливе значення у трудовому процесі мають вміння планувати роботу, здійснювати самоконтроль і доводити справу до кінця, оцінювати результат. Чим менші діти, тим більше їх приваблює не результат, а сам процес діяльності. Неабияку роль у формуванні особистості відіграють мотиви трудової діяльності, які визначають рівень усвідомленості справи, що виконується. Важливий у моральному відношенні зв'язок між мотивом і результатом. Психологічні дослідження доводять, що зрозумілий і прийнятий дитиною мотив може істотно впливати на якість трудового процесу і досягнення мети. Мета і мотив трудової діяльності визначають особистісний смисл її, тобто справляють найбільший вплив на особистість, формують певне ставлення до праці.

Оволодіння трудовими навичками починається у молодшому дошкільному віці. Як правило, участь дитини в трудовому процесі відбувається під впливом наслідування і тому першою формою організації праці дітей молодшого дошкільного віку є залучення до праці дорослих. Ця форма використовується і на наступних вікових етапах, проте чим менші діти і бідніший їхній трудовий досвід, тим більшу роль у трудовому вихованні відіграє спільна праця з дорослим. Важливо зацікавити дитину, включити у виконання дій, звертаючи увагу на значення результату: «Давай, Петрику, разом накрити стіл, щоб діти швидше сіли обідати», «Я тобі допоможу роздягнутися, а ти, Любочко, повісиш платтячко акуратно на стільчик, щоб воно не пом'ялося». Поступово в дитини формується

вміння ставити мету, діяти за прикладом дорослих, орієнтуючись на майбутній результат. Одночасно з діями дитина переймає ставлення дорослого до праці, його прагнення акуратно, вміло виконати роботу, а також уміння взаємодіяти під час спільної праці. Залучаючи дитину до трудових дій, слід відзначити її роль у досягненні результату, заохотити до постійного виконання обов'язків по самообслуговуванню. Навчання трудових навичок має неодмінно включати привабливий для дитини мотив: «Коли гарненько складиш одяг у шафі — підеш гратися тією машиною, яка тобі сподобалась».

Доцільним буде і такий мотив: навчатися, щоб потім навчити інших. За таких умов у дітей виникає бажання самостійно виконувати посильні трудові дії, досягати результату, а згодом — допомагати іншим дітям і брати на себе більш значну роботу у спільній з дорослим трудовій діяльності. Слід особливо підкреслити необхідність заохочення дитини до трудових дій саме в цьому віці, коли дитина прагне самостійності.

Набутий у спільній праці з дорослим та в самообслуговуванні досвід робить можливим залучення дітей до найпростіших доручень, які передбачають відносну самостійність дитини. Доручення завжди починається з усвідомлення дитиною поставленої мети, конкретного завдання. Адже малюк сам ще не в змозі цілком самостійно визначити, що і коли потрібно робити, коли і як надавати допомогу, чим він може бути корисний навколишнім. Отже, мету і конкретний зміст доручення пропонує дорослий, зважаючи на настрій дитини, її бажання. Оскільки мотиви діяльності молодших дошкільників дуже нестійкі, педагогу слід при потребі нагадувати про мету, повертати дитину до неї, щоб навчити її докладати трудових зусиль. Вихователю треба пам'ятати, що діти по-різному ставляться і до мети, і до самого процесу праці. Вже в молодших групах є діти з негативним ставленням до праці. Вони потребують постійної уваги педагога, врахування їхнього настрою, щоб доручення було прийняте дитиною, позитивної оцінки не тільки результату, а й самого факту включення дитини в діяльність, а також схвалення її зусиль в ході роботи («Як гарно ти працюєш, от уже скільки зробив»), спонукання до досягнення результату. Слід також враховувати підви-

щений інтерес дітей до занять однолітків, усвідомлення того, що діти, які допомагають вихователю, няні, іншим дітям, завжди заохочуються. Таким чином, прагнення до позитивної оцінки спонукає дитину до виконання трудових доручень. Мотивація «допоможи мені» для молодших дошкільників більш значуща, ніж «зроби».

Навчаючи дітей працювати, вихователь звертає увагу на те, щоб вони вчилися трудитися поруч, не зважаючи товаришеві. Для цього варто привертати увагу дітей до спостережень за працею дорослих, а також вчити їх поступатись, ділитись предметами праці у спільній діяльності дитини і дорослого. Найменші діти часто бажають робити те, що робить дорослий, не маючи відповідних навичок. Слід використати цей момент з метою залучення до надання допомоги дорослому: «Я буду протирати листя, а ти підбери листочки, які опали. Так ми швидше впораємося з роботою». Можна використати ігровий момент: «Ганна Іванівна прибирає іграшки, а ведмедик лежить осторонь. Може, він чекає, щоб саме ти його відніс на полицю?» Навчивши дітей працювати поруч, вихователь поступово переходить до навчання взаємодіяти в трудовому процесі. Деякі діти вже в цьому віці з власної ініціативи допомагають товаришам завершити роботу. Це бажання треба підтримувати, вказуючи на способи надання допомоги, якими ще не всі діти володіють, хоча прагнення допомогти в них є. Всі випадки надання допомоги повинні бути помічені і відзначені вихователем.

Діти п'ятого року життя більш самостійні, здатні діяти значно цілеспрямованіше, мають трудові навички самообслуговування. Закріплюючи вміння, вихователь прагне до виховання в дітей дисципліни самообслуговування, якості дій, пояснює наслідки помилок дітей: неухважність, невправність при вдяганні однієї дитини затримує вихід на прогулянку всієї групи. Треба заохочувати взаємодопомогу дітей, формувати уважне ставлення до однолітків. Епізодична взаємодопомога в молодшій групі в середній стає нормою поведінки за умови спеціальної роботи педагога, який навчає дітей виявляти увагу до товаришів, а також навчає взаємодіяти в трудовому процесі. Слід навчати дітей помічати добре ставлення до однолітків, підказувати інші способи виявлення доброзичливості: «Таня

добре зробила, що звернула увагу Оленки на розстебнутий замок на чобітку, але краще було б, якби вона допомогла їй його застігнути». Особливу увагу необхідно приділити дітям нерішучим, повільним, боязким.

Зрештою від індивідуальних доручень у середній групі переходять до встановлення певних обов'язків. У процесі виконання трудових доручень діти поступово набувають елементарного трудового досвіду, необхідного для виконання перших трудових обов'язків — чергувань, елементи яких використовують уже в другій молодшій групі у формі допомоги вихователю і його помічникові накривати столи, прибирати посуд тощо. Перші чергування наприкінці року в молодшій або на початку року в середній групі свідчать, що не у всіх дітей є необхідні навички, а також сформовані початки відповідальності. Подекуди діти відмовляються чергувати: «Не вмю», «Не хочу», «Я не зараз, я потім». Тут необхідна значна підготовча робота: по-перше, дітей треба систематично залучати до виконання доручень, які передують чергуванню; по-друге, індивідуальну роботу дитини слід мотивувати потребами інших, використовуючи емоційний фактор для формування позитивного ставлення до трудової діяльності.

Навчаючи дітей працювати, вихователь повинен уникати зайвих повчань, щоб не викликати негативної реакції вихованців. Великого значення в середній групі набуває спільна праця дітей. У процесі виконання колективного завдання виникає безліч ситуацій, коли допомога товаришеві вкрай необхідна, бо від цього залежать і нормальний хід, і результат роботи. Потрібне узгодження мети, засобів, оцінок зробленого й участі кожного, адже при одному й тому самому результаті взаємини між дітьми можуть бути різними. Завдання вихователя — використати спільну трудову діяльність дошкільників для формування справді колективістських взаємин, у тому числі й взаємодопомоги.

Перші конкретні уявлення про взаємодопомогу дошкільники дістають із безпосередніх спостережень, з аналізу конкретних вчинків. Даючи спільне доручення — допомогти няні, прибрати зі столів після заняття тощо, треба викликати прагнення бути корисним, формувати вміння вчасно пропонувати допомогу і приймати її від інших. Навчитися цього малюки можуть у

спільній праці з дорослими й однолітками під впливом різних мотивів: наслідування, прагнення спілкуватися з іншою дитиною або дістати схвальну оцінку. Поряд з плануванням відповідної роботи, мета якої — формування трудових навичок, вихователь повинен передбачати і прийоми керівництва взаєминами дітей у процесі виконання завдання. Поступово залучаючи їх до спільної трудової діяльності, доцільно створювати такі ситуації, які спонукали б до надання допомоги. Правило «допоможи товаришеві» має бути конкретизоване: вмій помітити, що товаришеві важко щось робити, запропонуй йому допомогу.

Разом з тим, дошкільники повинні знати, що допомагати треба доречно: не слід повністю замінювати того, хто не встиг упоратися з завданням, або робити все за нього, не треба ображати невмілого. Варто детальніше розповісти їм про це на занятті, показати конкретні способи надання і прийняття допомоги. Прикладом може служити, скажімо, робота чергових. Педагог звертає увагу вихованців на необхідність злагоджених дій, правильного розподілу зусиль кожного. Організуючи прибирання кімнати, він пропонує вирішити, хто з ким працюватиме і що робитиме, керує добором груп. При цьому треба враховувати рівень володіння трудовими навичками, ставлення до праці, самостійність, організованість дітей. Не слід об'єднувати тих, хто надто різниться за цими показниками, бо так збіднюється можливість формування взаємодопомоги.

І все-таки лише правильно згрупувати дітей для виконання трудового завдання не досить. Тут доречні поради, вказівки, нагадування, або й практична допомога. Вихователь повинен спонукати дошкільників радитись одне з одним, гуртом вирішувати, як краще виконати доручення. Це набуває особливої ваги у зв'язку з тим, що п'яти-шестирічна дитина часто-густо сприймає свою участь у спільній справі як виконання окремого завдання. Таке розуміння гальмує розвиток цінних колективістських рис.

Щоб колективістські і товариські відносини у прояхах взаємодопомоги були стійкими, треба на основі загальновиховних завдань розв'язувати й завдання індивідуального підходу у моральному вихованні дошкільників. Орієнтація на постійну допомогу, не підкріплена виховним впливом педагога, спрямованим на

розвиток у дітей почуття відповідальності перед колективом, у декого породжує впевненість у тому, що його роботу виконують інші, доведуть її до кінця, виправлять, навіть якщо він працюватиме абияк або кине на півдорозі. Небезпека формування безвідповідальності тут очевидна. Діти повинні усвідомити, що робити щось замість ледарів — це аж ніяк не взаємодопомога. Старші дошкільники вже здатні визначити, кому насправді треба допомогти. Дехто у відповідь на пропозицію допомогти товаришеві зауважує: «А я вже зробив своє, попрацював!» Причина індивідуалістичної спрямованості не так у характері дитини, як у тому, що вихователь не надав значення формуванню зв'язку між знаннями про взаємодопомогу і розумінням, навіщо вона потрібна. Провідний регулюючий засіб у вихованні взаємодопомоги, закріпленні морального досвіду взаємин — правильна оцінка педагогом і колективом прагнень, вчинків та результатів надання допомоги одноліткам, старшим, малюкам.

У старшому дошкільному віці взаємини між дітьми у колективній діяльності більш складні. Діти повинні свідомо ставитися до визначеної мети, співробітничати у процесі виконання трудових операцій, оцінювати загальний результат і дії кожного, виявляти відповідальність, цілеспрямованість, старанність, працювати охоче, творчо, радіти успіхам власним і загальним. Порушення цих вимог робить неможливим виконання колективного завдання.

Взаємовідносини дошкільників у спільній діяльності будуються певним чином, навіть коли становлення їх не входить у виховний процес. Проте якщо вихователь не враховує об'єктивних причин, які спонукають дітей до спілкування, не зважає на реальний стан стосунків і не регулює їх, вони набувають стихійного характеру, негативні прояви домінують і закріплюються. Ось чому педагогічне керівництво взаєминами дошкільників — першорядне виховне завдання.

Виховний ефект взаємовідносин у колективній діяльності зумовлюється насамперед тим, що вони задовольняють важливі соціальні потреби дитини. Щоб вступити у спілкування для обговорення спільного завдання або в процесі його виконання, кожен повинен діяти згідно з правилами, прийнятими в колективі. Звідси виходить, що потреба у спілкуванні з однолітками — важливий чинник засвоєння моральних норм.

Адже задовольнити її можна, лише додержуючись встановлених вимог і орієнтуючись на можливість бути прийнятним у дитячому колективі. А це має неабияке значення для формування особистості.

На перше місце виступає, зокрема, вимога активної участі разом з іншими дітьми у корисній праці. У старшому дошкільному віці соціальні мотиви набувають дедалі більшого значення серед інших мотивів поведінки, чому великою мірою сприяє ознайомлення з професіями дорослих. Проте є тут і певні труднощі, оскільки конкретні результати суспільно корисної праці можна показати наочно, тоді як розкрити моральний бік її, тобто довести значущість виконання моральних норм, набагато складніше. Дані численних досліджень підтверджують складність формування уявлень про колективний характер людської праці; щоб подолати її, треба якомога частіше організовувати спільне виконання дошкільниками трудових завдань.

Розвиток мотивів, які визначають суспільне спрямування трудової діяльності дітей, відбувається під час виготовлення подарунків своїм рідним, малюкам, друзям, школярам, гостям дитячого садка, а також при виконанні посильних робіт у процесі поглибленого ознайомлення з працею дорослих. Проте жоден з них не є універсальним. Вихователі цілком слушно відмічають, що прагнення дитини зробити щось корисне найяскравіше проявляється у приємній для неї діяльності, пов'язаній з почуттями (зробити подарунок), і не завжди поширюється на вміння допомагати дорослим у повсякденному житті, робити приємне іншим без підказки і контролю. Для формування цінних соціальних мотивів потрібні трудові завдання, які відповідали б знанням дітей про суспільство, трудові і моральні обов'язки людей.

Виховний ефект спільної діяльності залежить від правильного керівництва з боку вихователя, спрямування зусиль на усвідомлення дошкільниками значення спільної справи. Для цього дорослі, організовуючи працю дітей, мають обов'язково пояснити їм, чим корисна виконувана робота для життя групи, для всього дитячого садка. Усвідомлення дитиною того, що вона робить важливу, необхідну справу (допомагає прикрашати садок до свята, збирати врожай, готувати посібники для занять з малюками тощо), значною мі-

рою впливає і на ставлення до трудового завдання, і на моральний розвиток особистості, викликає інтерес до нових спільних завдань, допомагає долати труднощі.

Важлива особливість оволодіння моральними нормами у спільній трудовій діяльності — те, що у вигляді конкретних правил і практичних дій вони втрачають своє наказове значення. Виконання їх стає обов'язковим, оскільки без цього неможливі успішна діяльність і досягнення позитивного ефекту.

Становище дитини в групі визначається успіхом, якого вона досягла у спільній діяльності. Результативність участі у спільній справі, якої прагнуть діти, багато в чому залежить від їхнього вміння взаємодіяти.

У формуванні соціально активної особистості, вихованні колективіста неабияку роль відіграє також ставлення до особистих і суспільних речей. Турбота про загальне благо, дбайливість, охайність плекаються в нерозривній єдності з розвитком бажання власноручно створювати що-небудь. Участь у лагодженні іграшок, дрібних предметів, книжок сприяє формуванню в дошкільників прагнення «захищати» моральні норми, навчати інших правильно поводитися з речами. Деякі діти стежать за порядком формально, ставлячи вимоги лише до інших. У роботі з ними дуже важливі постійний контроль з боку вихователя, його порада, влучні зауваження чи підказка.

Старший дошкільний вік — найбільш відповідальний період формування особистості, коли сформовані раніше уявлення, вміння та навички потрібно не лише закріпити, а й наповнити новим соціальним та моральним змістом. Розв'язання цього педагогічного завдання пов'язане з формуванням у майбутніх школярів готовності до навчальної праці, самостійності, творчості, відповідальності, вміння доводити справу до кінця, оцінювати результат, працювати у колективі. Підвищення ролі праці зумовлене також віковими особливостями старших дошкільників. Зростає самостійність, активність, націленість на результат діяльності, прагнення наслідувати поведінку дорослих вимагають використання різних видів і форм організації праці. У вихованні звички до трудового зусилля, виконання обов'язку неабиякого значення набуває статус найстарших дітей дитячого садка.

Програма навчання та виховання в старшій та підготовчій групах визначає завдання виховання дітей у різних видах праці (самообслуговуванні, господарсько-побутовій, праці на природі, ручній), форми організації, частоту проведення, кількість учасників, тривалість. Слід урахувати певний досвід дітей, адже всі форми організації, а подекуди й основний зміст трудової діяльності, не є для них новими. Тому важливо передбачити доцільне ускладнення як змісту праці, так і вимог до якості трудових умінь і навичок, культури праці, засобів її організації тощо.

Важливе завдання, що стоїть перед педагогами, — виховання суспільних мотивів праці дітей. Старші дошкільники повинні розуміти суспільне значення праці, керуватися суспільними мотивами у своїй трудовій діяльності. Виховне значення організації систематичної участі старших дошкільників у суспільно корисній праці зумовлюється віковими особливостями дітей. Потреба самостійності, прагнення до активних дій посилюють інтерес дітей до нових мотивів праці. Психологи довели, що соціальний мотив справляє позитивний вплив на взаємини дітей, вносить елементи співробітництва і взаємодопомоги, підвищує інтерес до спільної діяльності.

Не слід звужувати поняття суспільно значущого мотиву праці до того, що дитина постійно повинна робити щось для інших. На жаль, нерідко вихователі одноманітними, однаковими для всіх трудовими завданнями вбивають творчий початок трудової діяльності дитини. Робота без інтересу, виконання завдання, яке нецікаве дітям, якщо це часто повторюється, призводить до негативного ставлення до праці взагалі. Тому добираючи завдання для дітей, необхідно враховувати їхні бажання, здійснювати індивідуальний підхід, особливо при організації різних видів художньої праці. Якщо дитина виготовляла щось для подарунку, а захопившись поробкою, хоче залишити її собі, не можна примушувати віддати зроблене — краще запропонувати зробити таку саму або іншу річ. Важливо, щоб у дітей не склалася звичка формальної «відробки» — зробити абияк, щоб виконати вимогу вихователя. Щоб запобігти цьому, слід уважно ставитися до інтересів кожної дитини.

Зусилля вихователя мають бути спрямовані також на вдосконалення трудових навичок та вмінь дітей.

Відомо, що деякі дошкільники втрачають інтерес до певних видів праці (зокрема, до господарсько-побутової). Це — наслідок формального залучення дітей до неї. Тому зміст праці може бути ускладнений за рахунок розширення кола обов'язків (наприклад, при прибиранні в ігровому куточку полагодити іграшку, пришити ляльці відірваного гудзика тощо).

Усі ці напрями роботи вихователя потребують збагачення змісту всіх видів і форм організації дитячої праці. Більш значні вимоги ставляться до вихованців в самообслуговуванні та господарсько-побутовій праці. Оскільки значення та зміст самообслуговування діти вже добре розуміють і мають сформовані навички, необхідно якомога частіше залучати їх до допомоги молодшим, до господарсько-побутової праці дорослих. Головне, щоб дитина зрозуміла, що виконання певних справ обов'язкове, важливе для всіх. У дітей потрібно сформувані обов'язковість виконання господарсько-побутових доручень. Слід привчати до самоорганізації діяльності: отримавши доручення, подумай, чи вірно ти зрозумів, що потрібно робити, сплануй, як виконати цю роботу, працюй не поспішаючи, щоб результат твоєї праці приніс задоволення і користь, коли робота завершена, повідом того, хто дав тобі доручення, подивись, чи не потрібно зробити ще щось. Доцільно залучати старших дошкільників до навчання малюків елементарних навичок та вмінь самообслуговування (стежити за своїм зовнішнім виглядом, зберігати в порядку речі, іграшки). Одним із шляхів підтримання інтересу дітей до господарсько-побутової праці є надання відомим обов'язкам нового змісту. Старших дошкільників залучають до конкурсів на кращу сервіровку стола, прикрашання різних куточків, складання ігрового матеріалу тощо.

Праця дітей у природі ускладнюється більш змістовними обов'язками. Необхідність постійної роботи для одержання віддаленого результату — особливість праці в природі, яку усвідомлює не кожен старший дошкільник. Тому вихователь вчить дітей самостійно знаходити необхідні справи в куточку природи на основі знань про природу та власних спостережень. Діти доглядають за рослинами і тваринами, самостійно визначають та виконують під керівництвом вихователя різні види робіт.

Ускладнюється педагогічне керівництво ручною

працею дітей. Тут важливо сформувати нові вміння (роботи з деревом, тканиною, природним матеріалом), а також виховати вміння досягти результату, оцінити його, прагнення зробити краще. Формування трудових умінь та навичок і виховання інтересу до праці — єдиний процес. Тому з першого ознайомлення дітей з новим видом ручної праці треба викликати емоційно позитивне ставлення до неї, бажання займатися цією справою надалі. Наприклад, навчаючи дітей створювати образ відповідно до природного та штучного матеріалу, вихователь пропонує виготовити відомого казкового персонажа або скласти казку до того, який самостійно створила дитина і який не схожий на жодного відомого.

У старшій і підготовчій групах зростає роль спільної та колективної праці дітей, підвищуються вимоги до спільної мети, вміння розподіляти загальний обсяг роботи, знаходити своє місце у спільній справі. Вихованців підготовчої групи слід навчити організації взаємин у спільній та колективній праці, що зумовлене самою структурою діяльності: якщо діти не мають навичок співробітництва, вони не зможуть якісно та вчасно виконати спільне доручення. Різноманітні ситуації взаємодії потребують дотримання членами працюючої групи певних правил-регуляторів. Повідомлення дітям цих правил — один із засобів педагогічного керівництва їхніми взаєминами. Тут слід враховувати залежність їх від моральних норм, які є більш загальними вимогами і конкретизуються відповідними настановами. Так, моральна норма «брати активну участь у спільній справі» стане зрозумілою, коли дитина засвоїть обов'язкові правила:

обираючи справу, подумай, чи буде вона корисною людям; порадься з іншими дітьми;

запроси товаришів, розподіліть роботу таким чином, щоб працювали всі;

умій бачити тих, хто працює поряд, пропонуй допомогу, не ображаючи товариша;

якщо хтось лінується, працює недбало, зауваж йому, коли виникає суперечка, зверніться до вихователя;

закінчивши працювати, подивися, чи всі впоралися із завданням, будь готовим відповідати не лише за свою частку роботи, а й за всю справу;

будь справедливим в оцінці результату, намагай-

ся побачити добре в роботі кожного; насамперед треба відзначити тих, хто працював найстаранніше, допомагав іншим.

Особливої уваги педагога потребують ті вихованці, які, знаючи правила й вимагаючи додержання їх від інших, самі припускаються неправильної поведінки. Їм варто доручати спільну справу разом з дітьми активними, які добре засвоїли моральні норми. Тоді спрацює ефект взаємодоповнення: активні дошкільники охоче працюють з однолітками, які вміють брати участь у спільних справах, а тій дитині, яка формально ставиться до моральних вимог, стає важко ухилитися від їх виконання. Схвалення співробітництва вихователем, попереджувальна оцінка («Я впевнена, що ви успішно впораєтесь із завданням») орієнтують дітей на сумлінну працю.

Організована на основі додержання моральних норм праці дітей підготовчої групи є важливим засобом не лише морально-трудового виховання, а й підготовки дітей до школи.

Моральне виховання в процесі навчання на заняттях

Провідний у дидактиці принцип виховуючого навчання вимагає забезпечення в процесі організації навчання дошкільників на заняттях та в повсякденному житті єдності освітніх та виховних завдань. Як у школі, так і в дитячому садку навчання — це складна взаємодія педагога і дитини. За словами В. О. Сухомлинського, навчання — не механічна передача знань, а складні людські взаємовідносини. Сучасна педагогіка співробітництва, досвід педагогів-новаторів переконливо доводять можливість навчання без насильства над волею дитини, без примусу з боку педагога. Гуманізація процесу навчання спрямована на те, щоб дати дитині впевненість у тому, що вона вчиться успішно, навчити її вчитися, не допускаючи відставання в засвоєнні знань і втрати інтересу до навчання. Для цього потрібно будувати процес навчання на особистісній основі, коригувати відносини педагога і дітей у навчальному процесі. Ці положення педагогіки співробітництва стосуються також і навчання дітей дошкільного віку. Разом з тим, шкільний тип навчання непридатний для педагогічного процесу дитячого садка. Особ-

ливість навчання дітей дошкільного віку полягає в тому, що воно здійснюється не лише на заняттях, а й у повсякденному житті. Дитина навчається з перших хвилин свого життя, пізнаючи навколишній світ і саму себе. Цей процес більшою мірою, ніж на наступних етапах розвитку особистості, залежить від дорослого. Навчання дошкільника — це все спілкування з педагогом. Вплив вихователя на дітей повинен спрямовуватись не лише на ефективність навчання, а й на встановлення гуманних відносин між дітьми і педагогом, а також взаємовідносин дітей.

Концепція дошкільного виховання вказує на загальні орієнтири виховання і навчання дітей. Передусім це емоційна насиченість, тобто створення умов для виникнення нових емоцій, які утримують увагу дітей на об'єкті пізнання, власній дії, поведінці дорослого і сприяють виникненню інтересу до засвоєння змісту навчання. Необхідне також поєднання ігрових і неігрових моментів, оскільки ігрові моменти мають виняткове значення для формування культури пізнання, волі і почуттів дитини. Важливу роль відіграє також взаємоперехід позицій дитини і дорослого. Навчальні зусилля дитини краще спрямовувати не на дисциплінуючий мотив («так потрібно»), а на усвідомлення значення навчання для себе. Протягом дошкільного дитинства відбувається поступовий перехід від діяльності, яка спрямовується дорослим і спільною з дорослим, до індивідуальної навчальної діяльності дитини, вміння навчатись у колективі. Це, звичайно, не означає, що роль спілкування з дорослим втрачається або знижується. Майстерність педагога в тому й полягає, щоб організувати процес індивідуальної та спільної навчальної діяльності дітей.

Процеси навчання і морального виховання дітей дошкільного віку за мотивами, змістом і засобами здійснення співпадають. Відносини між дитиною і дорослим, які складаються в ході навчальної діяльності, справляють найбільш значний вплив на формування моральних якостей дітей, закріплюючись і розвиваючись у інших видах діяльності. Взаємодія дитини і дорослого спрямована водночас на формування у дітей позитивного ставлення до навчання, пізнавальної активності, потреби в самостійному пошуку відповідей на ті чи інші запитання, бажання вчитись, розвиток морально-вольових якостей (наполегливості, відпові-

дальності, старанності), а також на виховання позитивного ставлення до однолітків, формування досвіду спільної діяльності. Ці шляхи здійснення морального виховання в процесі навчальної діяльності сприяють загальному розвитку моральної спрямованості особистості. Виховна сила навчання зумовлена не лише тим, що відносини в процесі цієї діяльності великою мірою визначаються роллю вихователя, а й тим, що навчання базується на важливій потребі дитини у нових враженнях, знаннях і способах пізнавальної діяльності. Задоволення цієї потреби також позитивно впливає на розвиток особистості. Педагогу варто постійно тримати в полі уваги моральну сторону процесу навчання. Вихователь, який піклується лише про дисципліну навчальної діяльності, втрачає великі можливості для розв'язання завдань морального виховання. Успіху досягають ті педагоги, які у спілкуванні використовують переважно впливи організаційно-виховного («Ви хотіли дізнатись, як з маленького зернятка виростає рослина. Ось послухайте...»), а не організаційно-ділового характеру («Діти, всі дивіться сюди!»).

Заняття — одна з форм організованого навчання. Використання різних видів занять (колективних, групових, індивідуально-групових) дає змогу педагогові планомірно і послідовно повідомляти дітям знання, формувати вміння, розвивати пізнавальні здібності і одночасно виховувати моральні якості. Для цього необхідно створити певні умови, насамперед підтримання в ході заняття позитивно емоційного стану, який допомагає дитині краще сприймати зміст навчання, охоче виконувати вказівки педагога, бути активною. Спілкуючись з дітьми на занятті, вихователь у процесі пояснення, запитань до дітей, організації їхньої самостійної діяльності вчить виявляти активність, наполегливість, пояснює правила поведінки в умовах колективної діяльності.

Зараз особливо важливо будувати мету, зміст, методику проведення заняття, спираючись не лише на вимоги програми, а й враховуючи бажання дітей. Заняття за програмою вихователя і за задумом дітей повинні мати рівноправне місце у педагогічному процесі дошкільного закладу.

Добираючи зміст знань і вмінь, педагог повинен зважувати не лише на їх обсяг, складність для дітей певного віку, а й на те, яке розумове навантаження

несе матеріал заняття, які вольові зусилля необхідні для його засвоєння. Прийоми активізації розумової діяльності дітей, організації їхньої поведінки мають також передбачати розвиток інтересу до навчання. Досягти цього можна завдяки вдумливому ставленню вихователя до всіх запитань, які виникають у дітей, правильній оцінці їхніх можливостей, вмінню підвести до самостійного рішення, запропонувати подумати, пригадати, з тим, щоб знайдена дитиною вірна відповідь підтримала в неї бажання вчитися, думати, бути активною під час заняття. Реалізація завдань морального виховання значною мірою залежить від того, як педагог, організуючи колективну навчальну діяльність, зуміє збудити активність дитини, щоб вона сприймала кожне завдання, поставлене перед групою, як завдання для себе і докладала зусиль для його розв'язання.

Водночас заняття мають великі можливості для виховання взаємин дітей. Навчальна діяльність на заняттях будується як діяльність дитини в колективі. Діти навчаються разом, однак вчиться кожен індивідуально: сам виконує завдання, сприймає пояснення вихователя, відповідає на запитання тощо. Разом з тим, на занятті дітей об'єднує особлива емоційна атмосфера радості пізнання, почуття спільного, відкриття нового, орієнтація на відповіді інших. Не лише на заняттях продуктивного характеру (малювання, ліплення, аплікація, конструювання), а й на заняттях з розвитку мови, формування елементарних математичних уявлень, фізкультури є можливість колективних завдань, які об'єднують дітей, дають досвід навчального співробітництва.

Велике виховне значення має те, чи вміє педагог, звертаючись до дітей, поєднувати доброзичливість з вимогливістю таким чином, щоб переважав позитивний емоційний тон: аргументувати вимоги й оцінки, мотивуючи їх досягненнями дитини в навчанні і водночас заохочуючи до нових пошуків. Не слід забувати, що від успіхів дитини в навчанні багато в чому залежить її популярність у групі. Оцінка вихователя справляє певний вплив на самооцінку дітей, яка, в свою чергу, зумовлює активність дитини.

Першого досвіду навчання дитина набуває вже в молодших групах дитячого садка, де переважна більшість занять проводиться в формі гри. Розпочинаючи

заняття, важливо вміло переключити увагу дітей, зацікавити їх (іграшкою, збудженням попередніх вражень). Щоб розвивати інтерес, який на перших порах може бути мимовільним, слід звертатися до почуттів дітей (лялька засумувала, ведмедик засміявся), використовувати яскравий дидактичний матеріал. Необхідно пояснити дітям загальні правила поведінки на прикладах конкретних ситуацій. Вікові особливості дітей ще не дають змоги формувати вольові якості, однак не зайвим буде сприяти їхнім самостійним діям, враховуючи індивідуальність дитини. Нерішучих слід заохочувати, несміливих підтримувати, формувати вміння виконувати те, що пропонує педагог. Чим менші діти, тим більше застосовується прийом спільної роботи всіх дітей і педагога, яким, проте, не слід зловживати, оскільки темпи діяльності дошкільників надто різні. Головне завдання педагога — сформувати в них прагнення уважно слухати на занятті, досягати результату, відгукуватися на пропозиції вихователя, не заважати іншим. Якщо діти помиляються, порушують ці вимоги, то вказати на це їм потрібно м'яко, на конкретному прикладі: «Добре зробив Петрик, що послухався мене і привітався з лялькою. Ось зараз і Наталочка, і Василько скажуть: «Добрий день, Оксано, заходь до нас у гості». Підводячи підсумки заняття, педагог викликає в дітей задоволення спільною роботою; це об'єднує дітей спільними позитивними емоціями.

У середній групі зростають вимоги до підготовки до заняття (прибрати іграшки, розпочати заняття вчасно). Розвитку організованості дітей сприяє залучення до спільної бесіди як форми переходу до заняття, пропозиція вихователя звернути увагу на тих, хто вже підготувався до заняття тощо. Вводяться нові правила: на початку заняття займати своє місце, щоб не заважати тому, хто поруч, піднімати руку, коли хочеш відповісти, вислуховувати відповідь товариша, не відволікатись, коли говорить вихователь. Оскільки поведінка дітей п'ятого року життя буває вкрай суперечливою, що виявляється в прагненні до самостійності і водночас у невпевненості в собі через недостатній досвід поведінки, варто підкреслювати, як збагатилися уявлення дітей, що діти стали вправнішими, організованішими, спонукати до якісного виконання завдань педагога. Стримувати бажання ди-

тини відповісти потрібно тактовно: «Я бачу, що ти вже знаєш відповідь. Давай спочатку послухаємо Оленку, вона перша підняла руку,— чи так вона відповість, як ти думаєш?» Разом з тим, неголосну мову дитини з приводу того, що вона виконує, наприклад, на заняттях з образотворчої діяльності, не треба забороняти, адже для дитини вона є додатковим засобом вираження. В середній групі діти виконують більш складні колективні завдання і вихователь має підкреслити вклад у спільну справу кожної дитини: «Ви гарно розповідали, як ви допомагаєте вдома. Олежка описав нам, як він з татом прибирає в кімнаті. Галочка розповіла про пироги, які пекли вони з бабусею. Оля нагадала нам, що ваші тата й мами були у нас в групі в гостях і всі разом з вихователями прибирали подвір'я дитячого садка. От вийшла у нас ціла розповідь про працю наших дітей із дорослими. Я підкажу вам, що можна зробити вдома, щоб допомогти своїй сім'ї». Об'єднання результату колективної діяльності на занятті у середній групі проводиться лише як підсумок. Постановка спільної мети на початку роботи передчасна в зв'язку з тим, що діти середнього віку лише вчаться самостійно домагатися результату. Щоб не породити лінощів мислення і дії, дітей слід орієнтувати на індивідуальний спосіб виконання завдання: «Зараз кожен подумає і намалює таке деревце, яке йому більш до вподоби. Ліно, ти яке дерево намалюєш? А ти, Тарасику?» Несміливих дітей треба підтримувати («Ти також хочеш запропонувати, Віро? Напевно, твоя пропозиція буде корисною для всіх»), неправних заохотити («Ти вже краще намалював, ще не зовсім акуратно, але наступного разу ти постарайся взяти менше фарби, щоб вона не розтікалась»).

У житті дітей старшого дошкільного віку заняття посідають особливе місце. Діти вже мають деякий досвід спільної діяльності, в процесі якої набувають навичок організованої поведінки, помітно зростає їхня активність, ініціативність, самостійність. Розвиваються форми навчальної діяльності: здатність розуміти завдання вихователя, самостійно виконувати його вказівки, використовувати необхідні способи дій. Зростаюча допитливість, розвиток мислення, довільність запам'ятовування також справляють значний вплив на розвиток навчальної діяльності дітей. Проте

при переході до старшої групи ще не всі діти мають усталені навички культури поведінки на заняттях. Тому з початку навчального року вихователь продовжує роботу по формуванню їх. Слід орієнтувати дітей на те, що дотримуючись встановлених правил, вони виражають уважне і турботливе ставлення до однолітків. Дисциплінуючі впливи також мотивуються інтересами спільної діяльності: не можна затримувати всіх, треба підготуватися до заняття, щоб усі не чекали одного.

У старшій групі вихователь продовжує формувати в дітей інтерес до навчання. З цієї метою використовуються ігрові прийоми, однак вже не як метод навчання, а як спосіб мотивації якісного виконання навчального завдання. Наприклад, у вправах на формування граматичної правильності мови можна запропонувати дітям виправити помилки в мові Незнайки (іграшки, за яку говорить педагог), на занятті з формування елементарних математичних уявлень — ігри типу «Вігадай, що змінилось» тощо.

Завдання вихователя — диференціювати у свідомості дітей поняття «вчитись» і «гратись». Навчання повинне асоціюватися з новим, цікавим. Адже бажання дитини довідатись про щось нове, навчитися того, чого ще не вмієш, — важливий чинник формування морально-вольової готовності до школи, звички дитини до навчального зусилля, вміння доводити справу до кінця, оцінювати результат. Плануючи діяльність дітей на занятті, варто чітко визначити тривалість виконання завдання з тим, щоб ефективно використати час, передбачити, що робитимуть діти, які раніше впрацюють з ним. Недостатня продуманість цих ситуацій нерідко призводить до того, що діти втрачають інтерес до навчання, стають лінивими, байдужими. Старші дошкільники продуктивно працюватимуть протягом усього заняття, якщо вихователь правильно організує їхню активну пошукову діяльність, диференційовано визначить обсяг завдання. Тоді дитина звикне до постійної розумової діяльності, не губитиметься перед складним завданням, а шукатиме шляхів його розв'язання, не втратить інтересу в разі невдачі. Активна участь дитини в занятті має бути організованою на основі спільних правил: піднімати руку, не займатися сторонніми справами, під час відповіді триматись спокійно, відповідати чітко, не поспішаючи.

У підготовчій групі навички організованої поведінки усталюються, значно скорочується підготовка дітей до заняття. Вихователь наголошує: «Через кілька місяців ви станете школярами. В школі ви повинні вміти все виконувати організовано, самостійно, без нагадувань». Водночас треба уникати можливого боязкого ставлення до школи, невпевненості, небажання бути школярем. Розповідаючи про школу, слід активізувати мотив здобуття нових знань, а також визнання нової соціальної позиції, вищого рівня самостійності й відповідальності: «Ви вже не малюки, тому сміятися з неправильної відповіді товариша і вигукувати правильну відповідь не можна. В школі так не поведуться». Особливо важливо застосовувати цей виховний прийом до дітей, які засвоюють матеріал швидше за інших. Доцільно скористатися порадою Ш. О. Амонашвілі: запропонувати бути «порадником» іншої дитини, щоб і вона успішно виконала завдання.

Навички спільної навчальної діяльності закріплюються на заняттях із застосуванням колективних форм роботи. Послідовність цих занять: від виконання індивідуальних завдань із поєднанням результатів у спільній роботі (колективне панно, спільно складена розповідь тощо) до колективної роботи із загальною метою, спільним способом виконання (інсценізація літературного твору, групова робота із образотворчого мистецтва з кількістю учасників від 4—5 до 10—12). Для виконання спільних видів роботи діти повинні засвоїти загальні правила: уважно ставитися до думки товаришів, заперечувати ввічливо, тактовно пропонувати, а не нав'язувати своєї думки, вислуховувати зауваження і заперечення однолітків. Вихователь позитивно оцінює всі прояви колективізму, піклування про товариша, виконання правил спільної діяльності.

Неабияке значення позитивна педагогічна оцінка має у підтриманні інтересу до навчання, створенні робочого настрою на занятті. Спілкуючись з дітьми, вихователь відзначає найрізноманітніші прояви їхньої активності, що свідчать не тільки про якість діяльності дітей, а й про ставлення до неї: зваженість, старанність, акуратність, уміння долати труднощі. Оцінки вихователя формують у дітей поняття «добре навчатись», що сприяє підготовці дітей до школи.

Запитання і завдання

1. Які особливості гри як провідної діяльності в дошкільному віці зумовлюють її виховні можливості?
2. Під час навчальної практики запишіть 2—3 гри дітей протягом одного дня, проаналізуйте їх сюжети, характер ігрових взаємин. Зробіть висновки щодо морального змісту цих ігор.
3. Спостерігаючи за іграми дітей різних вікових груп, встановіть залежність між тривалістю й змістом творчої гри та характером взаємовідносин дітей, які складаються в ній.
4. Складіть план етичної бесіди з дітьми на тему «Що означає гратися дружно».
5. Проаналізуйте плани вихователів і зробіть висновки щодо планування ігрової діяльності. Що ви порадите вихователям для їх удосконалення?
6. Які трудові доручення для дітей різних вікових груп найдоцільніші?
7. Запропонуйте дітям кілька моральних ситуацій на зразок «Підготовка виставки дитячих робіт». Проаналізуйте поведінку дітей, зробіть висновки щодо рівня їхнього морального розвитку.
8. Назвіть основні характеристики колективної праці дітей, які мають значення для морального виховання.
9. Як використовувати чергування для виховання в дітей відповідальності?
10. Спостерігаючи заняття в різних вікових групах, зафіксуйте і проаналізуйте стимули морального змісту в оцінках вихователя та їх вплив на дітей.
11. Складіть плани-конспекти занять з використанням колективних завдань з різних розділів Програми дитячого садка.
12. Які показники морально-вольової готовності до школи формуються на заняттях у дитячому садку?
13. Обґрунтуйте поняття «виховання дітей на заняттях».

Список рекомендованої літератури

- Артемова Л. В. Формирование общественной направленности ребенка-дошкольника в игре.— К., 1988.
- Буре Р. С. Готовим детей к школе.— М., 1987.
- Буре Р. С., Година Г. Н. Учителю детей трудиться.— М., 1983.
- Воспитание ребенка в игре.— М., 1983.
- Жуковская Р. И. Игра и ее педагогическое значение.— М., 1975.
- Зворыгина Е. В. Первые сюжетные игры малышей.— М., 1988.
- Игра дошкольника / Под ред. С. Л. Новоселовой.— М., 1989.
- Карпова С. Н., Лысюк Л. Г. Игра и нравственное развитие дошкольников.— М., 1986.
- Лиштвак З. В. Игры и занятия со строительным материалом в детском саду.— М., 1971.
- Менджерик Д. В. Творческая игра как средство нравственного воспитания // Уч. зап. МГПИ им. В. И. Ленина.— 1963.— Т. 196.

Михаленко Н., Короткова Н. Педагогические принципы организации сюжетной игры // Дошкольное воспитание.— 1989.— № 4—6.

Нравственно-трудовое воспитание детей в детском саду / Под ред. Р. С. Буре.— М., 1987.

Основы дошкольной педагогики / Под ред. А. В. Запорожца, Т. А. Марковой.— М., 1980.

Психология и педагогика игры дошкольника / Под ред. А. В. Запорожца, А. П. Усовой.— М., 1966.

Руководство играми в дошкольных учреждениях / Под ред. М. А. Васильевой.— М., 1986.

Сергеева Д. В. Воспитание детей дошкольного возраста в процессе трудовой деятельности.— М., 1987.

Спиваковская А. С. Игра — это серьезно.— М., 1981.

Усова А. П. Обучение в детском саду.— М., 1981.

Эльконин Д. Б. Психология игры.— М., 1978.

РАЗОМ ІЗ СІМ'ЄЮ

Виховання у сім'ї — першооснова розвитку дитини як особистості. В українській етнопедагогіці важливим компонентом є народна фамілія — народні знання і досвід будівництва міцної здорової сім'ї. Сім'я, родина, рід — головні чинники виховання в народній педагогіці. Формування особистості — процес неперервний, що триває протягом усього життя. Тому виховній функції сім'ї у народній педагогіці належить особливе місце. Пошанування новонародженої дитини і її батьків, бабусь і дідусів (прапрабатьків), названих батьків та кумів, зразки народної педагогіки у різних формах усної народної творчості (коліскові пісні, забавлянки, потішки, пісеньки, народні дитячі ігри), родинні свята, спільні види діяльності дорослих і дітей у сім'ї, день повноліття дитини, день першого заробітку, весілля, дні пам'яті предків — ці засоби сімейної педагогіки супроводжують все життя людини, вони власне й складають її життя. Важливе завдання педагогічної науки і практики — відродити ці засоби виховання, ввести їх у сучасну сім'ю, гуманізувати це мікросередовище, де формуються основи особистості, її моральні якості.

Першочергове завдання педагогіки — допомогти батькам усвідомити їхню відповідальність за виховання дітей і допомогти їм виконати важливу функцію первинних, природних вихователів. Як свідчать наукові дослідження, значна частина батьків не надає цій функції належного значення; особливо багато та-

ких серед тих, чиї діти виховуються у дошкільному закладі. Мотивуючи таке ставлення, батьки говорять: «Нехай виховує дитячий садок, а далі — школа». Не меншу тривогу викликають і ті батьки, які в цілому висловлюють готовність до здійснення виховної функції, але не мають достатніх педагогічних знань, часу, умов. Свою потребу в педагогічній інформації вони вичерпують окремими бесідами з педагогами, батьківськими зборами, епізодичним читанням певних педагогічних видань. Не випадково на запитання «Як ви розумієте слова «доброта», «ласкавість», «чуйність?»» переважна більшість батьків відповідає загальними фразами.

Між тим, ані дошкільний заклад, ані школа не можуть виконати тієї виховної функції, яка належить сім'ї. І не тому, що педагоги не надають уваги вихованню кожної дитини. Справа в тому, що як сім'я, так і дошкільний заклад мають специфічні виховні можливості і не можуть замінити один одного.

Сім'я має унікальні можливості для всебічного виховання завдяки глибоко емоційним, інтимним зв'язкам між її членами. Спілкування батьків і дітей — важливий засіб морального виховання, визначальний фактор розвитку особистості дитини. «Первинна соціалізація», за визначенням психологів, у період раннього і дошкільного дитинства може успішно реалізуватися лише в сім'ї. Батьки і діти — найближчі, найрідніші незамінні люди, стосунки яких неможливо скопіювати чи компенсувати в умовах виховного закладу. До добрих вчинків у сім'ї дитину спонукають передусім мотиви любові до рідних, розуміння їхнього стану: «Я хочу бути добрим, щоб мама була мною задоволена», «Я допомагаю бабусі, бо вона старенька і втомлюється». В дошкільному закладі допомогу вихователів (помічників, інших працівників) дитина надає, орієнтуючись на однолітків, і хоч і в цьому випадку вона керується співчуттям, проте ця допомога явно відрізняється (адже своїй мамі я можу (і повинен) допомогти лише я). Число дорослих, з якими постійно спілкується дитина дошкільного віку, досить незначне. Сімейні стосунки — найбільш тривалі, постійні, різноманітні за змістом. Вплив батьків на дитину досить великий, навіть якщо вони і не усвідомлюють цього. Тим часом потреба мати приклад для наслідування, порадника, друга, захисника — це неод-

мінна особливість психічного складу дитини дошкільного віку. Це своє прагнення дитина реалізує насамперед в сім'ї, серед близьких, рідних людей. Любов матері, авторитет батька — найвищі цінності в житті людини — повинні органічно ввійти в її життя вже в ранньому віці. Тому так важливо роз'яснити батькам цю виняткову виховну місію. Якщо ж батьки не задовольняють потреби дитини у ласці, співчутті, довір'ї, то процес формування особистості спотворюється, затримується засвоєння моральних норм і моральної спрямованості особистості. Не випадково соціолого-педагогічні дослідження свідчать, що в багатьох випадках неповнолітні правопорушники — це люди, які мали важке дитинство, тобто не одержали у дошкільному віці належної батьківської уваги і турботи.

Взаємні обов'язки батьків і дошкільного закладу, в якому виховуються їхні діти, регулюються Положенням про дошкільний виховний заклад України. Тому при вступі дитини до дошкільного закладу батькам необхідно розповісти про те, що період адаптації дитини до нових умов життя і виховання — складний психолого-педагогічний процес, який позначається на поведінці і на всій особистості дитини. В подальшому педагог наголошує на значенні для дошкільника сприятливої атмосфери сімейних стосунків. Нагадати про це батькам не завадить і тоді, коли змінюється склад сім'ї (приїхала жити бабуся, народилася молодша дитина, розлучилися батьки тощо). Діти повинні знати про склад своєї сім'ї, домашню адресу, про родичів, які не живуть безпосередньо з ними. В молодшому дошкільному віці батьки разом з вихователями допомагають дитині ввійти у колектив однолітків, формують уявлення про норми поведінки в колективі, правила спілкування з дорослими і дітьми, користування спільними речами (іграшками, матеріалами до занять та ін.). Батьків потрібно застерігати від стихійності у вихованні, адже дошкільний заклад вимагає певної поведінки дитини, вимоги дитячого садка і сім'ї не повинні істотно розходитись.

Особливої уваги спільній роботі з питань морального виховання треба надавати у середньому дошкільному віці. Малі «чомучки» прагнуть проникнути у зміст вимог дорослих, і потрібно мати достатньо педагогічного такту, щоб задовольнити допитливість

дитини. Ніщо так не цікавить дитину в цей час, як людина та її вчинки. Моральний зміст їх слід пояснювати зрозуміло для дитини, так, щоб надалі він став регулятором її поведінки. Слід відзначити також прагнення дитини до самостійності у цей період. Задовольнити потребу кожної дитини в активній діяльності — важливе завдання дошкільного закладу. Цей процес здійснюють на певній методичній основі професійні педагоги. Проте і сім'я має неабиякі можливості. Вдома дитина не тільки спостерігає життєво необхідні види домашньої праці, а й включається в них разом із дорослим. Батько, мати, інші члени сім'ї можуть надати більше уваги спільній діяльності з дитиною, ніж вихователь, який не завжди має змогу достатньою мірою зайнятися художньою й технічною працею з кожною дитиною. Як правило, в дошкільному закладі діти мають справу з результатами праці дорослих, вони мало спостерігають за процесом праці (наприклад, приготуванням їжі, пранням білизни, прасуванням, ремонтними роботами), а тим більше не мають змоги взяти у ній участь так, як удома. Треба пояснити це батькам і допомогти їм організувати конкретні форми спільної діяльності з дітьми в умовах сім'ї.

Добре, коли в сім'ї вихованця з покоління в покоління передаються певні вміння (художнє вишивання, мереживо, інші народні декоративно-прикладні види мистецтва). Можна організувати зустріч з членами такої родини, виставку виробів. Нехай і наймолодший член сім'ї — вихованець дитячого садка — прилучиться до родинної справи. Часто батьки запитують: а якщо в нас немає таких умільців? Проте можна разом пекти пироги, прибирати квартиру, співати. Адже часто саме у середньому дошкільному віці дитині не дозволяють робити те, чого вона хоче («ще малий, не вмійш»), а вимагають поведінки більш свідомої («ти вже не маленький»). Як результат з'являється необов'язковість, байдужість, яку в школяра і в дорослої людини перевиховати дуже важко.

Старші дошкільники повинні мати широке коло постійних трудових обов'язків у сім'ї і дитячому садку. Звичайно, в умовах сім'ї ці обов'язки змістовніші, оскільки в дитсадку дітей багато, а доручень недостатньо, щоб постійно займати ними вихованців, та й режим не дає змоги дитині займатись однією справою.

Вдома ж обов'язки старшого дошкільника повинні бути потрібні всім, тобто за їх виконання він несе таку саму відповідальність, як і інші члени родини. Батькам слід пояснити, що діти вже спроможні домагатися поставленої мети, що їх треба залучати до допомоги у різних видах праці.

Дітей підготовчої групи знайомлять з біографією роду, історією рідного краю, вони разом з батьками беруть участь у догляді за малими дітьми і людьми похилого віку (родичами чи сусідами). Вони — майбутні школярі, і батьки мають пояснити дітям важливість шкільної науки, знань взагалі. Для дітей цього віку небайдуже положення батьків серед інших людей, і обов'язок вихователя — звернути увагу дітей на те, як і за що їхніх батьків поважають люди. А батьки, в свою чергу, готують дітей до випуску з дитячого садка, до прощання з найпершими в житті педагогами. Лише так, у загальній злагоді батьків і педагогів, можна виховати в дитини початки моральної спрямованості особистості.

Запитання і завдання

1. Чи знаєте ви свій родовід? Складіть своє родовідне деревце. Дайте оцінити його найстаршій у вашій родині людині і внесіть доповнення за її порадою.
2. Проаналізуйте види батьківського авторитету, які дав А. С. Макаренко. Чи доводилось вам спостерігати їх у житті? Як ви можете оцінити їх?
3. Згадайте сім'ї Ростових і Болконських з роману Л. М. Толстого «Війна і мир». У якій з них ви б хотіли виховуватись? Чому?
4. Під час навчальної практики проведіть індивідуальні бесіди з 2—3 дітьми про їх сім'ї. Проаналізуйте розповіді дітей. Дайте поради батькам щодо сімейного виховання.
5. Складіть перелік постійних трудових обов'язків, які може мати дитина молодшого, середнього та старшого дошкільного віку в умовах міської, сільської, багатодітної сім'ї, сім'ї з однієї дитиною.
6. Укажіть на особливості виховання однієї дитини в сім'ї. Що ви порадите її батькам?
7. Складіть план: а) лекції-бесіди для групи батьків на моральну тему; б) консультації з питань морального виховання в сім'ї для батьків, діти яких не виховуються у дошкільному закладі.
8. Запропонуйте нетрадиційні методи роботи з сім'ями з різними типами виховання.

Список рекомендованої літератури

- Воспитание дошкольника в семье: Вопросы теории и методики / Под ред. Т. А. Марковой.— М., 1979.
- Воспитателю о работе с семьей.— М., 1989.
- Герасимов И. А. Структура семьи.— М., 1978.
- Детский сад и семья / Под ред. Т. А. Марковой.— М., 1981.
- Дзинтере Д. О. Педагогические условия трудового воспитания детей старшего дошкольного возраста в семье: Автореф. дис. ... канд. пед. наук.— М., 1973.
- Котырло В. К., Ладывир С. А. Детский сад и семья.— К., 1984.
- Макаренко А. С. Книга для батьків.— К., 1985.
- Островская Л. Ф. Беседы с родителями о нравственном воспитании дошкольника.— М., 1987.
- Рояк А. А. Психологический конфликт и особенности индивидуального развития личности ребенка.— М., 1988.
- Стрелкова Л. П. Уроки сказки.— М., 1989.
- Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка.— К., 1978.
- Урбанская О. Н. Воспитателям о работе с семьей.— М., 1978.
- Эмоциональное развитие дошкольника / Под ред. А. Д. Кошелевой.— М., 1985.

ДОДАТОК

Орієнтовна тематика доповідей, рефератів, курсових і дипломних робіт

1. В. О. Сухомлинський про моральне виховання в сім'ї.
2. Авторитет батьків і вихователів в моральному вихованні дітей.
3. Засвоєння дітьми раннього віку правил поведінки.
4. Виховання в дітей доброти, чуйності.
5. Формування в дітей товариських відносин.
6. Умови запобігання негативізмів у поведінці дошкільників.
7. Виховання дружби в дошкільників.
8. Виховання культури спілкування в дітей дошкільного віку.
9. Виховання взаємодопомоги в дитячому колективі.
10. Методи ознайомлення дітей дошкільного віку з рідним краєм.
11. Виховання в дошкільників любові до рідної природи.
12. Початки народознавства в дитячому садку.
13. Прислів'я і приказки в моральному вихованні дошкільників.
14. Виховання моральних почуттів у дітей засобами народної творчості.
15. Шляхи формування ігрового колективу дошкільників.
16. Формування в дітей дошкільного віку етичних уявлень.
17. Виховання відповідальності в дітей.
18. Розвиток організаторських здібностей дітей у грі.
19. Виховання моральної активності дітей на заняттях.
20. Значення трудових сімейних традицій у вихованні дітей.
21. Спільна праця з дорослими як засіб виховання в дітей працелюбства.
22. Виховне значення чергувань у дитячому садку.
23. Трудові доручення як засіб виховання працелюбства.
24. Роль різних видів праці у вихованні в дошкільників працелюбства.
25. Роль трудових навичок у вихованні інтересу до праці.
26. Виховання в дітей дошкільного віку любові до матері.
27. Виховання в дошкільників турботи про дорослих.
28. Виховне значення ознайомлення дітей з рідним містом (селом).
29. Виховання в дітей (молодшого, середнього та старшого дошкільного віку) патріотичних почуттів.
30. Виховання в дітей поваги до людини-трудівника.
31. Виховання дітей на традиціях рідного народу.

32. Виховання в дітей уявлень про рід і родовід.
33. Формування в дітей поняття про рідний народ.
34. Виховання поваги до інших народів.
35. Народні свята в дитячому садку.
36. Народні казки як засіб морального виховання.
37. Виховання в дітей дошкільного віку інтересу до навколишнього світу.
38. Виховання дітей дошкільного віку в душі миру.
39. Народне мистецтво у моральному вихованні дошкільників.
40. Формування в дітей дошкільного віку уявлень про мораль.

ЗМІСТ

Передмова	3
Теоретичні основи морального виховання	5
Значення моральних цінностей у вихованні	5
Питання морального виховання в історії педагогіки	12
Особливості морального виховання дітей дошкільного віку	26
<i>Запитання і завдання</i>	38
<i>Список рекомендованої літератури</i>	39
Зміст і засоби морального виховання	40
Моральне виховання в процесі ознайомлення з навколишнім	40
Методика проведення етичних бесід	56
<i>Запитання і завдання</i>	73
<i>Список рекомендованої літератури</i>	73
Моральне виховання дітей у різних видах діяльності	74
Моральне виховання в грі	74
Моральне виховання в праці	81
Моральне виховання в процесі навчання на заняттях	94
<i>Запитання і завдання</i>	102
<i>Список рекомендованої літератури</i>	102
Разом із сім'єю	103
<i>Запитання і завдання</i>	107
<i>Список рекомендованої літератури</i>	108
Додаток.	
<i>Орієнтовна тематика доповідей, рефератів, курсових і дипломних робіт</i>	109

Навчальне видання

Поніманська Тамара Іллівна

Моральне виховання дошкільників

Обкладинка художника *Г. Т. Конєва*
Художній редактор *І. Г. Сухенко*
Технічний редактор *А. І. Омоховська*
Коректор *Г. І. Якименко*

НБ ПНУС

bn37495

1/11

Здано до набору 31.03.93. Підписано до друку 31.08.93. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друк. № 2. Гарнітура літературна. Високий друк. Умовн.-друк. арк. 5,88. Умовн. фарбовідб. 6,35. Обл.-вид. арк. 6,09. Вид. № 9496. Замовлення № 69.

Видавництво «Вища школа», 252054, Київ-54, вул. Гоголівська, 7

Білоцерківська книжкова фабрика, 256400, Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4